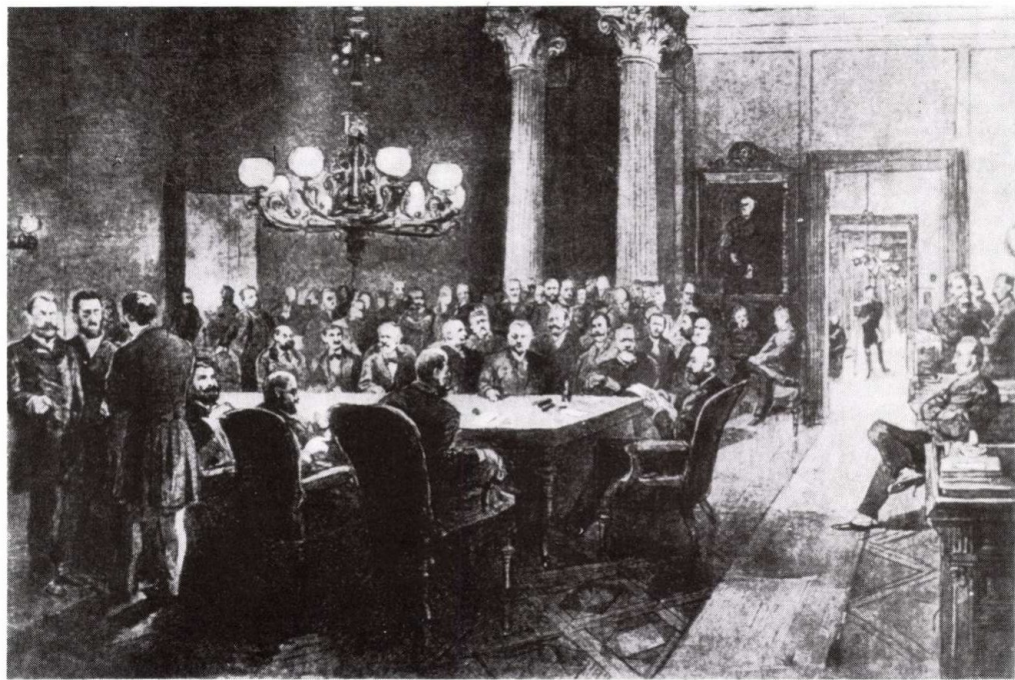

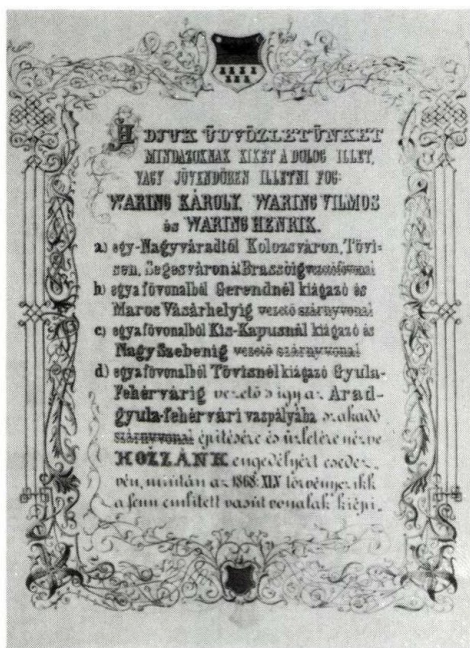
215. Pánik a pesti tőzsdén
1873 májusában

216. Kornfeld Zsigmond, a Magyar
Általános Hitelbank igazgatója

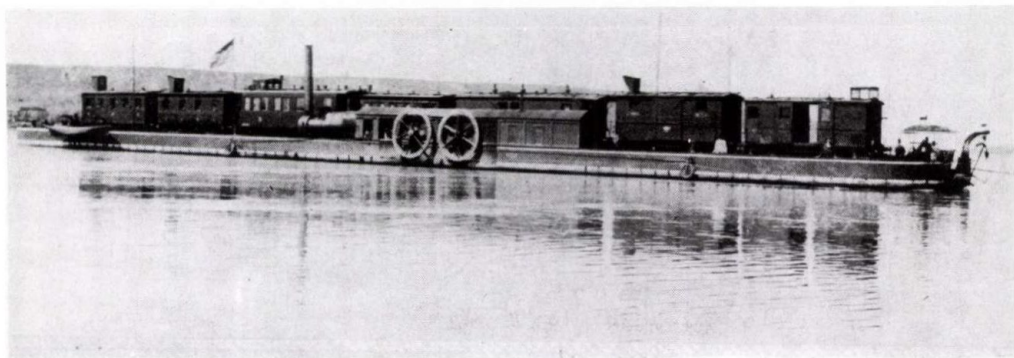
217. A Pesti Hazai Első Takarékpénztár közgyűlése

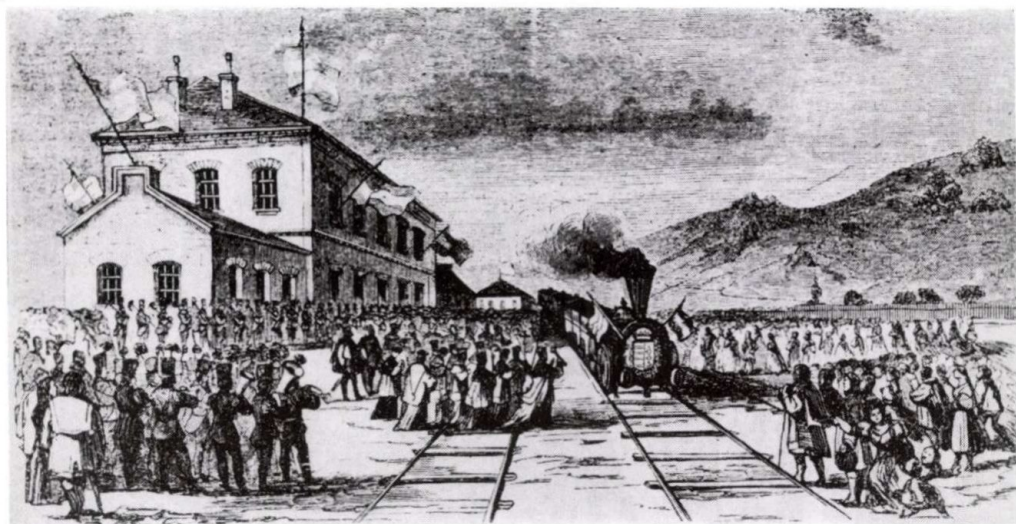
218. A Keleti Vasút engedélyokmányának első két lapja

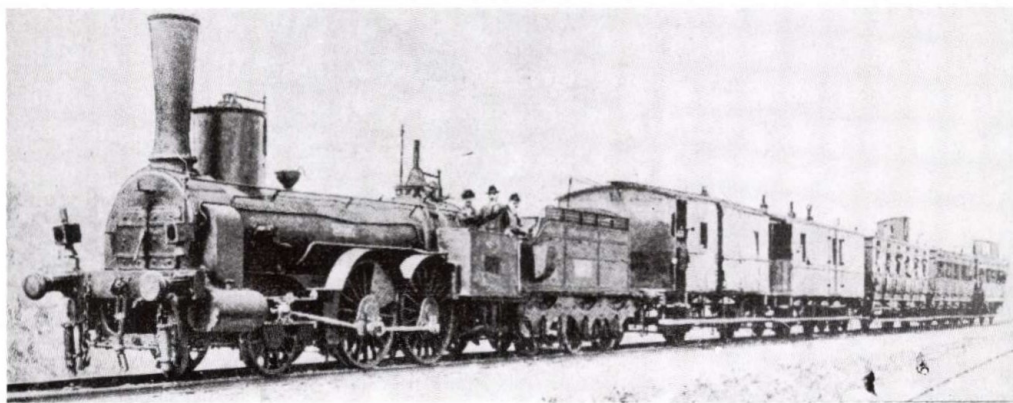
219. A Keleti Vasút építése Kolozskupa és Virágosvölgy között 1870-ben

220. Az alföld–fiumei vasút szerelvényét gőzkomp szállítja át a Dunán Gombos és Bogojevo között

221. A pécs–barcsi vasút megnyitása 1868. május 5-én

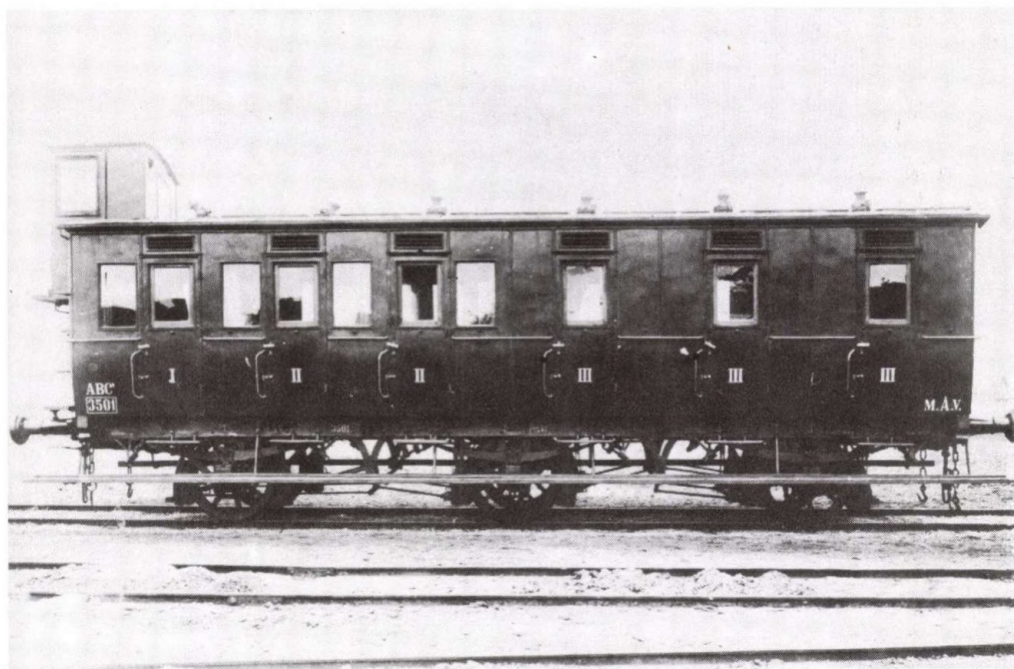
222. A Tiszai Vasút személyvonati szerelvénye 1867-ben

223. A Nyugati pályaudvar építése az 1870-es években. (A régi indóház fölé épül az új csarnok vasszerkezete)

224. Vasutasok a salgótarjáni állomáson 1871-ben

225. Vasúti személykocsi az 1870-es évekből

A Magyar Királyi Államvasútak Gépgyárána 500. mozdonya.
Épült 1888-ban a Magyar Királyi Államvasútak számára. 326. sor.

226. Az Államvasutak Gépgyárában épített 500. mozdony 1888-ban

Elsőbbségi Részvény

EGYSZÁZ OSTRERIEKI FORINTTAL

A m. kir. közmunkai és közlekedési miniszterium 1892. 1884. sz. rendeletével engedélyezett Újszász–Jászpatthi helyi érdekű vasút részvénytársasága ezen, az egyenlő, hogy a jelen elsőbbségi részvény birtokosát a társaság ügygyűlése és nyelvényében aránylagosan részesíti, és számára mind azon jogok élvezetét biztosítja, melyek az Újszász–Jászpatthi helyi érdekű vasút elsőbbségi részvényeinek birtokosait az alapszabályok értelmében megilletik.

1886. évi Jászpatthi 1886. november hó 30. án

Köszönettel

szám

1005

NUMMER

Prioritäts-Actie

EINHUNDERT GULDEN OSTRERIE

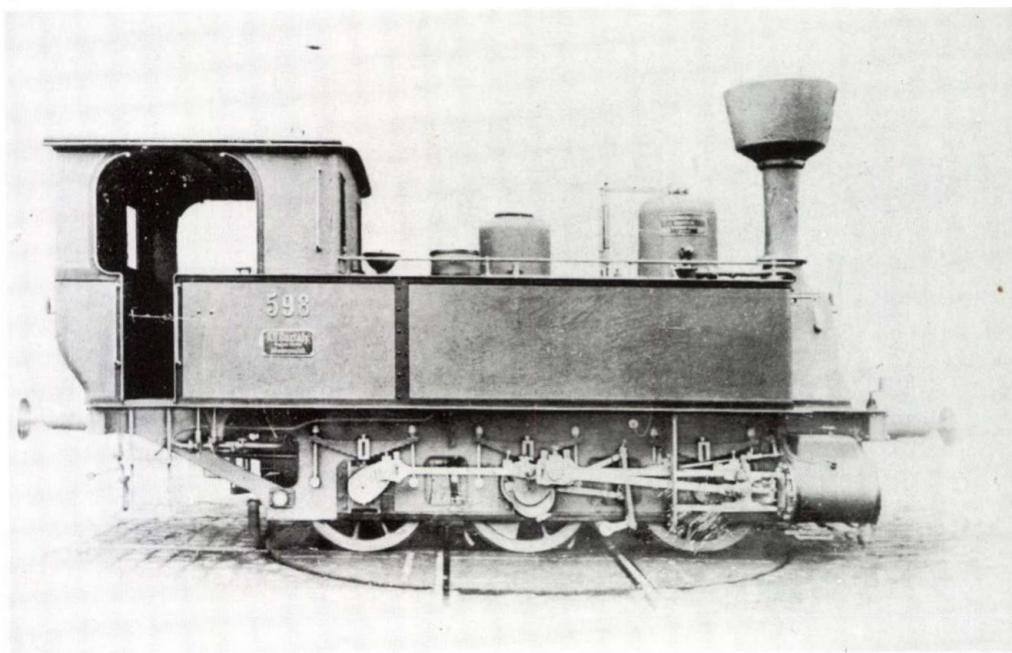
Die Actien-Gesellschaft der durch die Verordnung Nr. 1892. 1884. des k. ung. Ministerium für Communication und öffentlichen Arbeiten concessionirten Újszász–Jászpatthi helyi érdekű vasút erklärt hiermit, dass der Besitzer dieser Prioritäts-Actie an dem Vermögen und Gewinne der Gesellschaft verhältnissmässigen Antheil hat und alle jene Rechte ausübt, welche den Besitzern der Prioritäts-Actie der Újszász–Jászpatthi helyi érdekű vasút im Sinne der Statuten zukommen.

Újszász–Jászpatthi helyi érdekű vasút részvénytársaság

Köszönettel

227. Az Újszász–Jászpatthi helyiérdekű vasút 100 forintos elsőbbségi részvénye

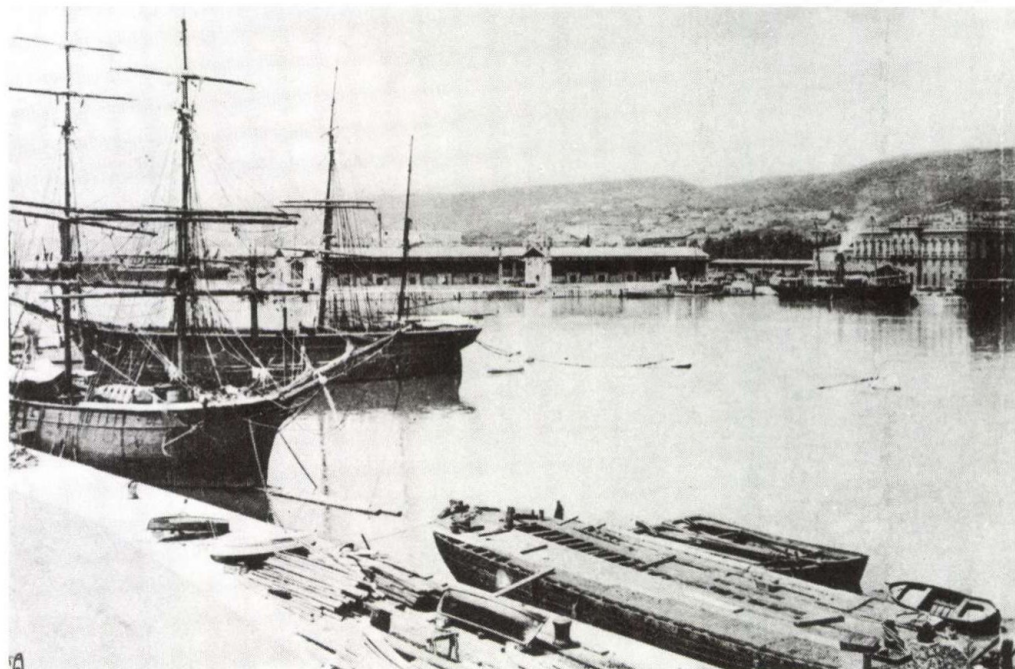
228. A helyiérdekű vasutak számára 1885-ben épített mozdony

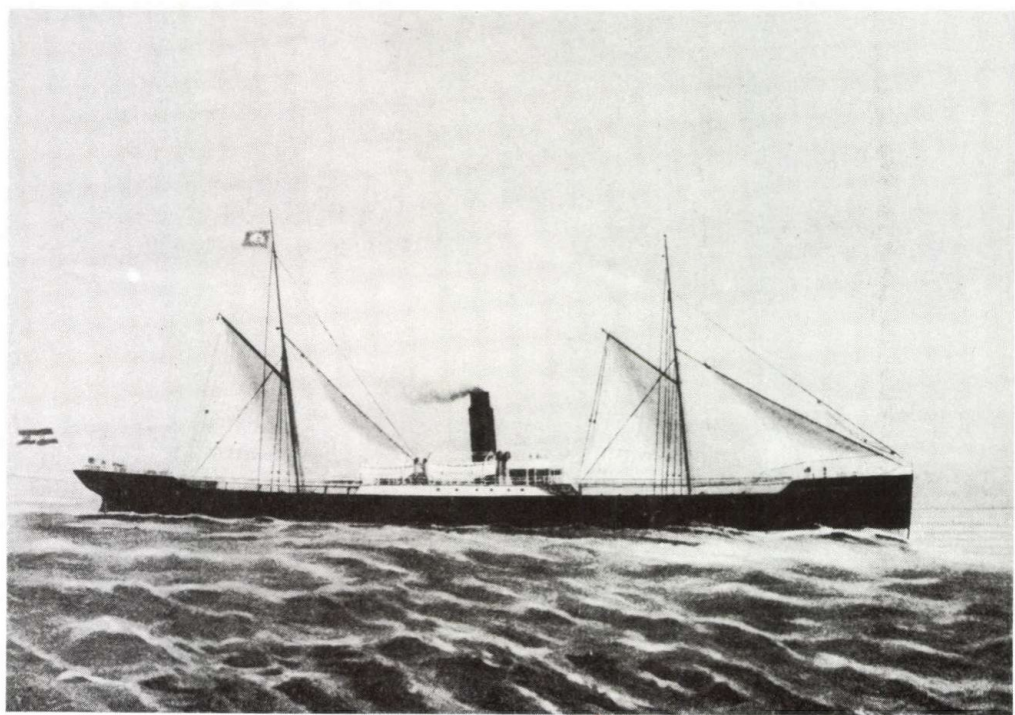
229. Szlovák tutajosok a Dunán

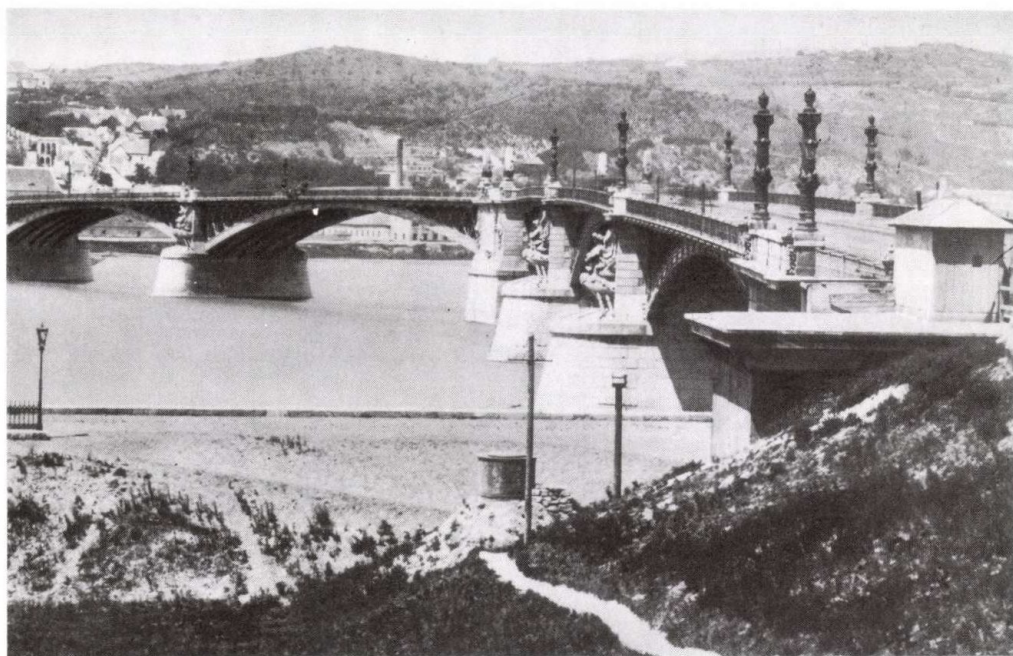
230. A Dunagőzhajózási Társaság 1868-ban épült Drina utasszállító gőzöse

231. A fiumei kikötő a 19. század végén

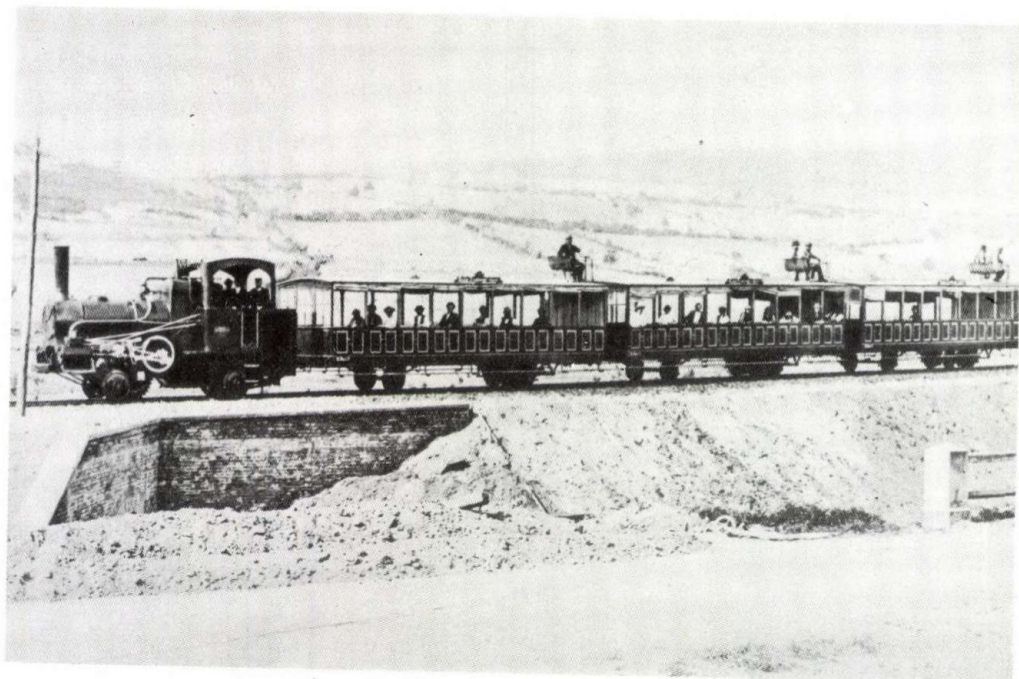
232. Az Adria Magyar Tengerhajózási Rt. Szent István gőzöse

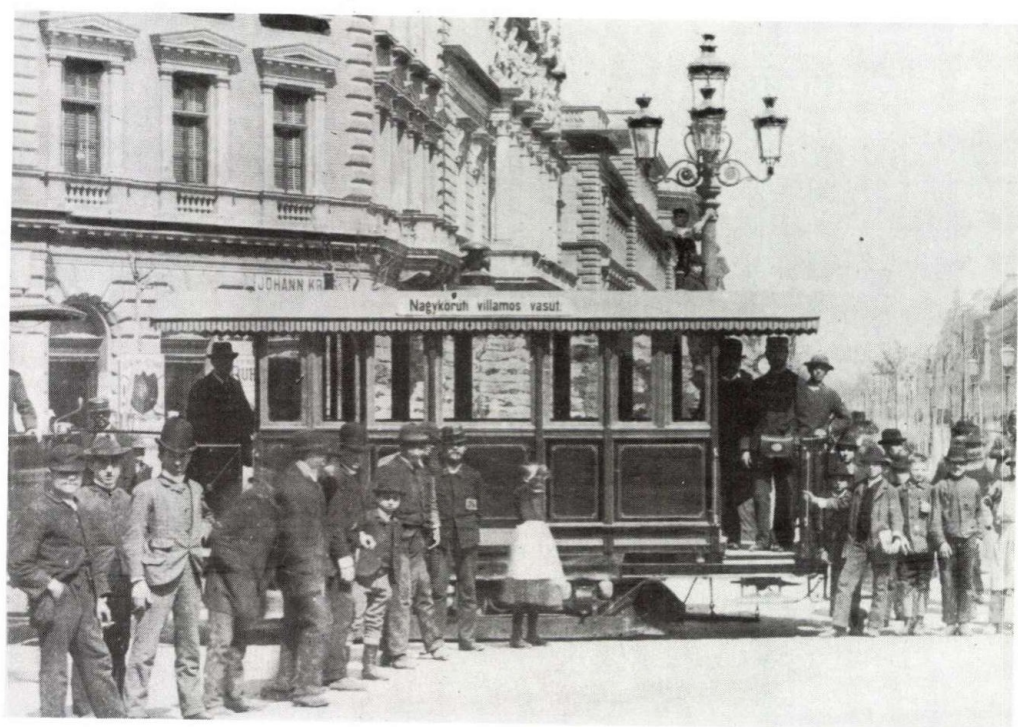
233. A budapesti Margit-híd az 1870-es évek végén

234. Utazóhintó

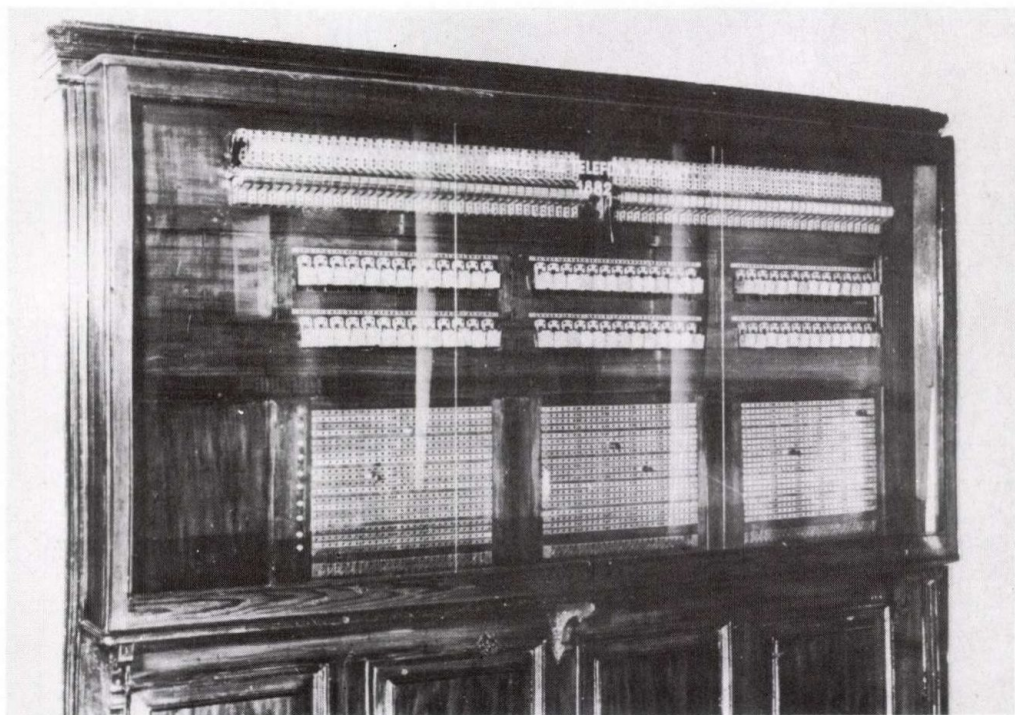
235. A svábhegyi fogaskerekű vasút

236. Az első budapesti villamos a Nagykörúton 1887-ben

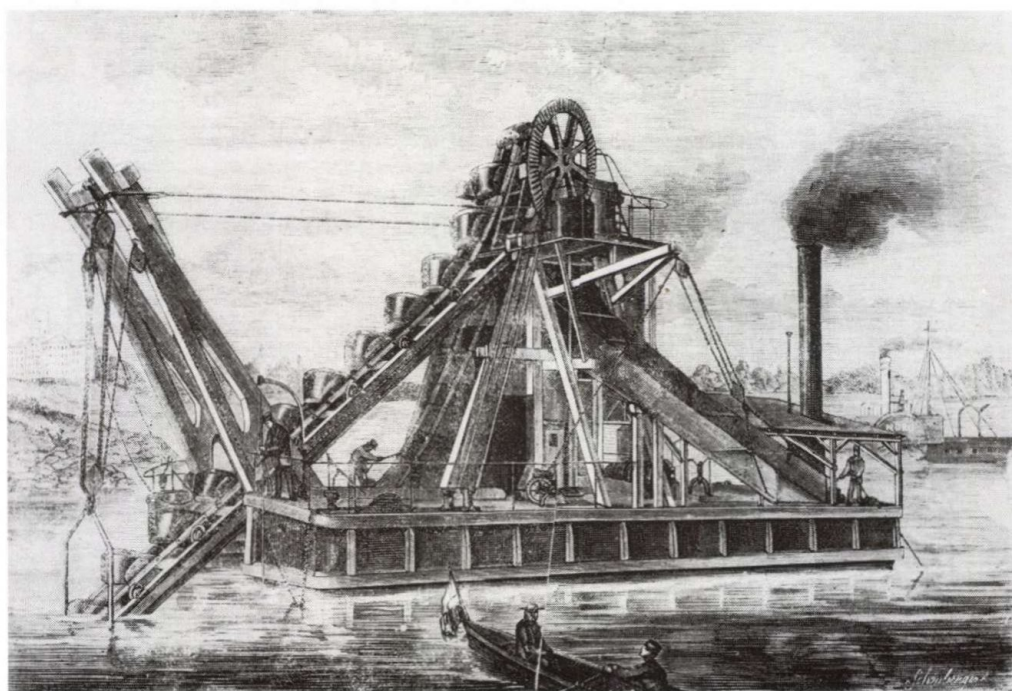
237. Postai levelezőlap 1869-ből

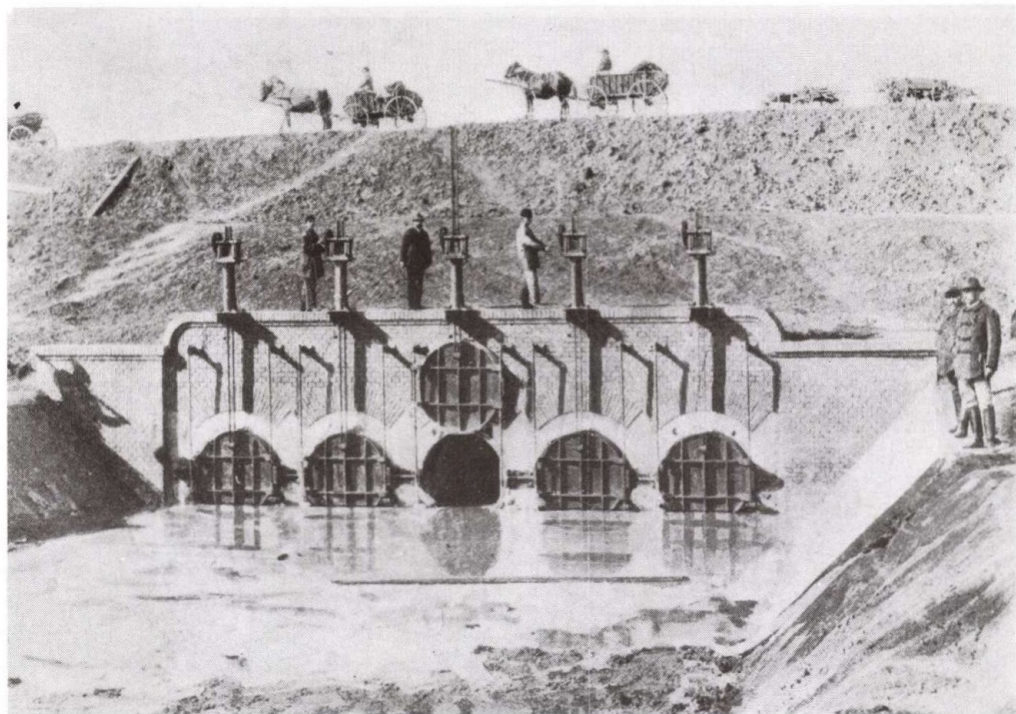
238. A Puskás-féle első budapesti telefonközpont 1882-ből

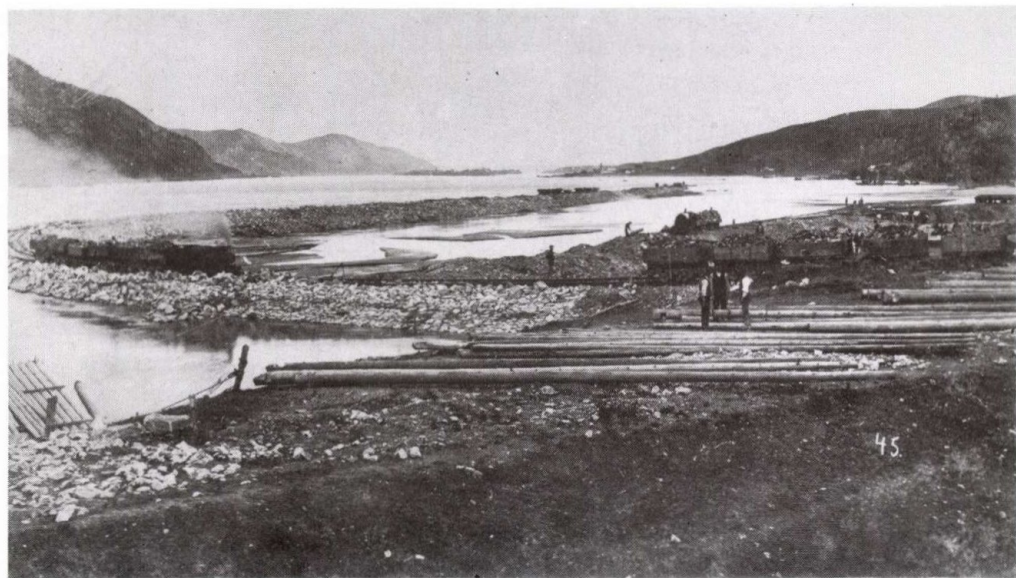
239. Elöntött alföldi tanya

240. Kotrógép az 1871–75. évi Duna-szabályozás idejéből

241. A kósdai Tisza-zsilip Szeged mellett 1889-ben

242. A Vaskapu csatorna építése 1890-ben

243. Alföldi kubikosok munka közben

244. Csongrádi kubikosok Erdélyben

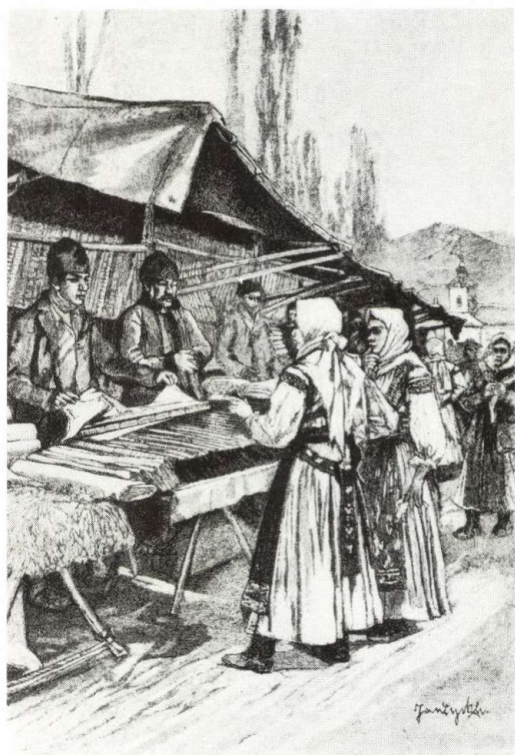
245. Vidéki országos vásár

246. Piac a pesti Duna-parton

247. Szlovák vándorfazekas

248. Árva megyei szlovák vászonkereskedők

AZ ÁLLAMHÁZTARTÁS VÁLSÁGA ÉS KONSZOLIDÁCIÓJA

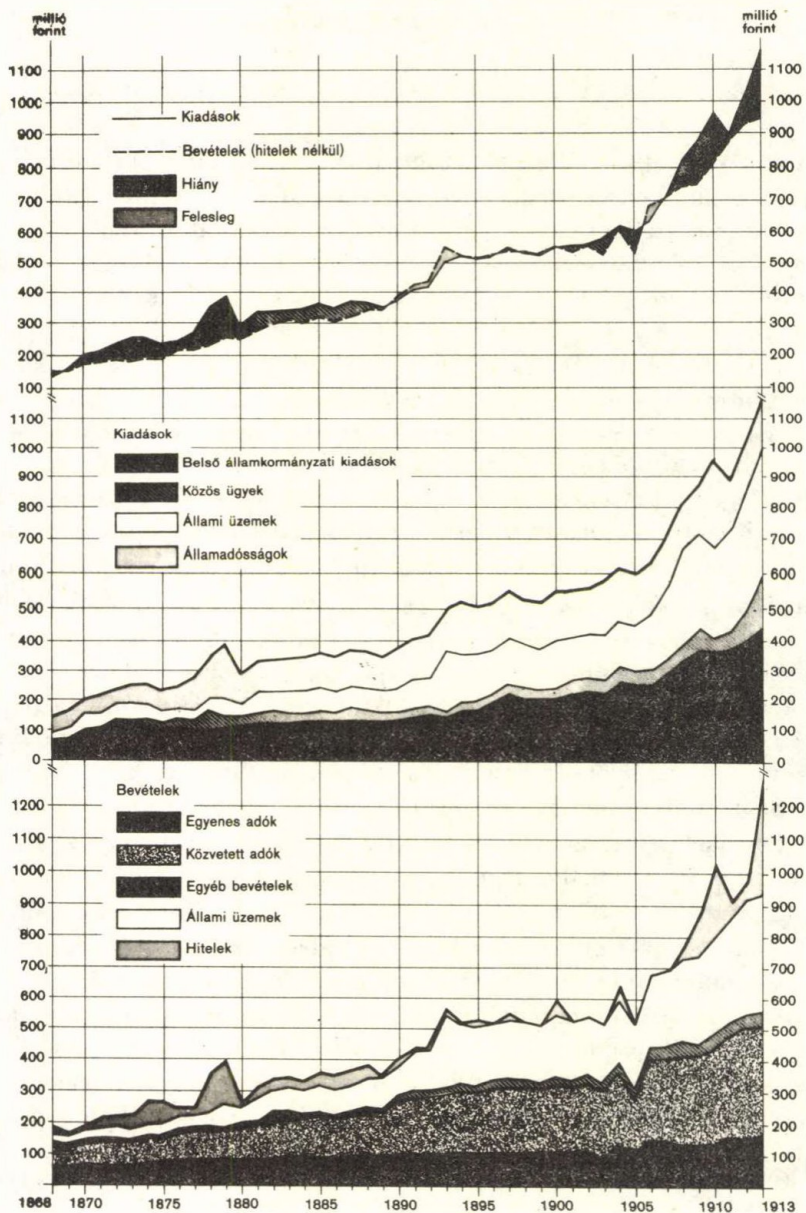
A kiegyezés után Magyarországnak önálló államháztartást és pénzügyigazgatást kellett létrehoznia. A kezdet nem volt túlságosan biztató, hiszen az Ausztriától való elválás és az önállósulás talán ezen a téren járt a legtöbb gyakorlati nehézséggel. Lónyay pénzügyminiszter így ír ezekről a kezdeti nehézségekről: „Az 1867-ik év elején... üresek voltak a pénztárak, a pénzügyi igazgatásnál alkalmazott személyzet 9/10-ed része idegenekből állott, kik nem értették a hivatalos nyelvet, hazai erők pedig nem állottak és nem is állhattak rendelkezésre... Az adók az első hetek alatt csaknem egészen megszűntek befolyni, minthogy a nép nem volt hozzászokva az önkéntes fizetéshez.”²⁹

Az 1867. év bevételei azonban végül is felülmúlták az előzetes várakozást, s biztató eredménnyel zárult az első szabályszerű költségvetési év, 1868 is. A következő években azonban már rohamosan növekvő hiány mutatkozott. A kiadások 1868 és 1873 között 147,5 millió forintról 251,2 millióra emelkedtek, vagyis csaknem 104 millióval. A kiadások 70%-os növekedésével szemben az állam saját forrásaiból származó bevételek ugyanezen idő alatt mindössze 18%-kal, azaz 28 millió forinttal nőttek (154,1 millióról 181,7 millióra). A hiányt kölcsönök felvételével kellett pótolni. 1869 és 1889 között minden évben hiány mutatkozott, s a deficit évi átlaga mintegy 40 millió forintra rúgott.

A kiadások gyors növekedése szükségszerűen következett az adottságokból, az állami önállósággal és a gazdaság fejlesztésével kapcsolatos elodázhatatlan feladatokból. „Az alkotmány helyreállítása oly állapotban találta az országot, hogy minden irányban, az államélet minden ágában megmérhetlen volt azon szükség, mely kielégítést követelt a beruházások terén. Az ország mélyen érezte szükségét annak, hogy késedelem nélkül meg kell kezdenie azon beruházásoknak létesítését, melyeknek segítségével egyedül lesz képes pótolni századok mulasztásait és megszerezni az anyagi fejlődés életfeltételeit.”³⁰ A modern polgári államapparátus

²⁹ LÓNYAY MENYHÉRT, Közügyeinkről. Nézetek Magyarország pénzügyi állapotáról. Bp. 1873. 8–9.

³⁰ Az állandó pénzügyi bizottság általános jelentése az 1873-ik évi államköltségvetés tárgyában. Az 1872. évi szeptember hó 1-jére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. II. Buda 1873. 275.

2. ábra
Állami bevételek és kiadások Magyarországon (1868–1913)

kiépítése önmagában is költséges dolog volt. Az állam által fizetett tisztviselők és alkalmazottak létszáma (az állami üzemek alkalmazottai nélkül) 1868 és 1873 között 11 ezerről 26 ezerre emelkedett. Komoly terhekkel járt a honvédség megszervezése, s jelentős áldozatokat kellett vállalnia az államnak az oktatás korszerűsítése érdekében is. A közigazgatásra, az igazságszolgáltatásra, a honvédségre és az oktatásra fordított állami kiadások együttes összege 1868 és 1873 között több mint megkétszereződött: 23 millióról 51 millióra növekedett. Beruházásokra és útfenntartásra az első 6 év átlagában évente 27 milliót költött az állam, az állami üzemek kiadásai 5 év alatt 25 millióról 59 millióra növekedtek, a vasúti kamatbiztosítási előlegként kifizetett összeg pedig 1874-ben már elérte a 16 milliót. Ezekhez a gyorsan növekvő kiadásokhoz járultak olyan nem emelkedő, de viszonylag nagy terhek, mint a közös ügyek költségeihez való hozzájárulás (évente átlag 30 millió körül), a földtehermentesítési járadékok (16 millió) és az osztrák államadósságok átvállalt részének törlesztési és kamatterhei (30–31 millió).

A kiadások rohamos emelkedésével természetesen nem tarthatott lépést a bevételek növekedése, hiszen azok fő forrása az adó volt, azt pedig nem lehetett bizonyos határokon túl emelni. A beruházásokkal kapcsolatos kiadásokat ezért az állam kezdettől fogva hosszú lejáratú kölcsönökből fedezte. A pénzszerzés korábban gyakran alkalmazott módjához, a bankópréshez – vagyis fedezetlen bank- és államjegyek kibocsátásához – a kiegyezés után a Monarchia egyik állama sem folyamodott többé, hanem úgy jutott hitelhez, hogy államkölcsönkötvényeket helyezett el a nemzetközi tőkepiacon. A kötvények elhelyezését rendszerint osztrák és nyugat-európai nagybankokból alakult konzorciumok végezték, amelyeknek 1873-tól kezdve állandó tagjai voltak a bécsi, frankfurti, párizsi és londoni Rothschild-bankházak, a bécsi Creditanstalt és a Wodianer-bankház, a berlini Disconto-Gesellschaft és a Bleichröder-bankház, a darmstadti Bank für Handel und Industrie, magyar részről pedig a budapesti Magyar Általános Hitelbank. A kötvények eleinte 5%-ot kamatoztak, de elhelyezésük általában mélyen a névérték alatti árfolyamon történt, így a tényleges évi kamatterher rendszerint meghaladta az államkincstárba befolyt összeg 7%-át.

A kiegyezést követő években kizárólag a törvényekben meghatározott beruházásokra vettek fel államkölcsönt: így 1867–68-ban 85 milliót,

majd 1871-ben 30 milliót vasútépítésre, 1872-ben 24 milliót a fővárosi építkezésekre. Az 1872-ben kibocsátott 54 milliós kölcsönt is nagyrészt a már megkezdett beruházások folytatására fordították. 1873 nyarán az államkincstár már csaknem fizetéképtelenné vált, s hónapokig a Bécsben és Berlinben felvett rövid lejáratú hitelekkel tengődött, míg az év végén sikerült – igen súlyos feltételek mellett – tető alá hozni a hírhedt 153 milliós kölcsönt. Az állami beruházásokat 1873 után évekre szinte teljesen leállították, s a kölcsönöket részben a költségvetési hiány pótlására, részben a korábbi kölcsönök törlesztésére fordították. A 70-es évek második felében – Széll Kálmán reformjai következtében – némiképp javult a helyzet, de a teljes szanálást megakadályozta a boszniai okkupáció, amely ismét jelentősen megnövelte az állami kiadásokat. Az 1873-as helyzet azonban nem ismétlődött meg többé, államcsőd már nem fenyegetett. Az államkölcsönök feltételei is egyre javultak. Széll áttért a hosszú lejáratú járadékkölcsönökre, amelyek az államra nézve kedvezőbbek voltak a korábbi törlesztéses kölcsönöknél. 1876 és 1880 között 400 millió forint névértékű 6%-os aranyjáradék-kötvényt sikerült elhelyezni a nemzetközi tőkepiacon, ahol az 1880-as években pénzbőség jelentkezett, s megnőtt a kereslet a fix kamatozású, biztos értékpapírok, elsősorban az államkölcsönkötvények iránt. A magyar állam hitele is egyre javult: az államkölcsönök kamatlába csökkent, árfolyama emelkedett. A 6%-os aranyjáradékot sikerült 4%-osra konvertálni, majd a 80-as évek végén a korábbi államadósságokat is átalakították kedvezőbb feltételű egységes tartozásokká. Az ismét megélénkülő állami beruházásokat arany- és papíráradék-kölcsönök rendszeres kibocsátása útján fedezték.

Az 1880-as évek végére sikerült helyreállítani az államháztartás egyensúlyát. A magánvasutak állami megváltása következtében a kamatbiztosítási kiadások minimálisra csökkentek, ugyanakkor viszont a hatalmasra nőtt államvasutak tiszta jövedelme az állam bevételeit növelte. A járadékkölcsönökre való áttérés és a sikeres konverziók következtében az államadósságok törlesztési és kamatterhei az 1878–79-es maximumot követően lényegesen csökkentek, s nagyjából azonos szinten stabilizálódtak, jóllehet az adósságállomány maga mindvégig növekedett. A hiány 1888–89-ben minimálisra csökkent, 1890-ben pedig már bevételi többlet mutatkozott. A bevételek növekedéséhez hozzájárult az adórendszer ismételt reformja is.

A kiegyezés után az új magyar állam – kisebb módosításokkal – átvette az önkényuralom korában bevezetett osztrák adórendszert. Az egyenes adót a föld- és a házadó, valamint a személyes kereseti és a jövedelemadó alkotta, s valamennyi adónemhez meghatározott százalék földteher-

10. táblázat

Állami bevételek Magyarországon (1868 – 1890)
(évi átlagok, ezer forintban)

Adónem	1868 – 70	1871 – 75	1886 – 90	Növekedés 1868 – 70 1886 – 90 %-ban	% -os megoszlás	
					1868 – 70	1886 – 90
Földadó	36 048	34 565	34 064	– 3,5	28,8	14,8
Házadó	6 713	7 988	9 986	48,8	5,4	4,3
Jövedelmi adók*	15 558	19 448	27 230	75,0	12,4	11,8
Szállítási adó	–	165	5 556		–	2,4
Általános jövedelmi pótdó	–	–	16 697		–	7,3
Egyéb egyenes adók**, kése- delmi kamatok és behajtási illetékek	823	2 175	4 745	476,5	0,7	2,1
Egyenes adók összesen	59 142	64 342	98 278	66,2	47,3	42,7
Fogyasztási adók	12 989	13 382	42 362	226,1	10,4	18,4
Dohány-, só- és lottójövedék	40 266	44 984	62 167	54,4	32,2	27,0
Bélyegek, illetékek, díjak	12 679	19 389	27 382	116,0	10,1	11,9
Közzvetett adók összesen	65 934	77 755	131 911	100,1	52,7	57,3
Adójellegű bevételek összesen	125 076	142 097	230 189	84,0	100	100
Egyéb bevételek	7 826	8 784	22 872	192,3		
Üzemi bevételek	24 699	36 857	87 205	253,1		
Összes államgazdasági bevételek	157 601	187 738	340 266	115,9		
Kölcsönök	21 113	50 781	34 171	61,8		
Bevételek és kölcsönök együtt	178 714	238 519	374 437	109,5		

* 1868 – 74: személyes kereseti és jövedelmi adó; 1875-től: keresetadó, vállalati adó, bányaadó, tőkekamat- és járadékadó, nyereségyadó, malomadó, jövedelmi adó

** Vadászati és fegyveradó, fényűzési adók, hadmentességi díj

mentesítési pótlék járult. A közvetett adók legfontosabb csoportját ekkoriban az állami egyedáruságok, a só-, dohány- és lottójövedék alkották, s hozzájuk képest szerényebb volt a szesz-, bor-, sör-, cukor- és húsfogyasztási adók, valamint a különféle illetékek, díjak és bélyegek hozadéka. A vámbevételeket a Monarchia mindkét országa teljes egészében a közös ügyek költségeinek fedezésére fordította. Ezt az adórendszert később többször átalakították, bővítették. Nagyobb reformra először 1875-ben került sor, midőn új egyenes adónemeket vezettek be, amelyeknek célja elsősorban a modern tőkés gazdasági tevékenységből származó, gyorsan növekvő jövedelmek megadóztatása volt. Ilyen új adónem volt a szállítási adó, a bányaadó, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adója, a tőkekamat- és járadékadó, a vadászati és fegyveradó, a fényűzési adó és az általános jövedelmi pótladó. Ezeknek az új adónemeknek a hozadéka – az adóalapok fejlődése következtében – gyorsan növekedett, miközben a földadó összege változatlan maradt. Az 1875-ben elrendelt felmérés nyomán 1884-re elkészült az új földadó-kataszter. A földadó és a földtehermentesítési járulék együttes kulcsát a kataszterben kimutatott tiszta jövedelem 25,5%-ában állapították meg, s egyúttal az adó összegét 37 millió forintban maximálták.

Míg az 1875-ös reform az egyenes adókat érintette, addig az 1880-as évek ismételt reformjai csaknem kizárólag a közvetett adók, elsősorban a különféle fogyasztási adók hozadékát igyekeztek növelni. A fogyasztási adóbevételek 1868 és 1890 között megnégyszereződtek, s az adórendszer szerkezeti átalakulása során a súlypont lassan áthelyeződött az egyenes adókról a közvetett adókra. A vagyon (föld és ház) helyett az állam egyre inkább a jövedelmet és a fogyasztást igyekezett megadóztatni, s így tudta elérni, hogy az adójellegű bevételek viszonylag gyorsan – 1868 és 1890 között 116 millióról 262 millióra – emelkedtek. Az adórendszer egyik legszembetűnőbb vonása – a korabeli szakemberek szerint is – „az egyenlőtlen tehermegoszlás” volt. „Jelenlegi adórendszerünk mellett az alsóbb néposztály terhe sokkal nagyobb, mint a vagyonosaké.”³¹

³¹ MILHOFFER SÁNDOR, Magyarország közgazdasága. II. Bp. 1904. 224.

A lakosságot nemcsak az állami adók terhelték, hanem sokféle helyi adó is: a megyei és községi pótagók, a városi adók, a közmunka-kötelezettség, a vízszabályozási járulékok és az egyházi adók. 1881-ben – midőn az állami egyenes adókból 88 millió folyt be – a megyei, községi és városi pótagók országos összege 20 millió forint körül volt, s az állami adóknál gyorsabban emelkedett.

Ha az államháztartás zárszámadásait a kiadások oldaláról vizsgáljuk, szembevető azok összegének nagyarányú emelkedése, amelyhez hasonlóan alig találunk a korabeli Európában. 1868 és 1890 között Ausztriában 72%-kal, Magyarországon 142%-kal növekedtek az állami kiadások. Ez a gyors ütemű emelkedés – mint már említettük – az önálló államberendezkedéssel és a gazdaságfejlesztéssel kapcsolatos szükségletek következménye volt. Az állami kiadások egyharmadát mindvégig az államadóságek és a vasúti kamatbiztosítás terhei kötötték le. Leggyorsabb ütemben az induláskor kétségkívül igen szerény összegű oktatásügyi kiadások növekedtek. Jelentősen emelkedett a gazdasági jellegű kiadások részaránya, a közösügyi és a közigazgatási kiadásoké viszont némiképp csökkent. A beruházások az egész időszak átlagában az állami kiadások 6,1%-át tették ki, de az 1868 és 1873 közötti években ez az arány elérte a 11%-ot (lásd a 11. táblázatot).

A kiegyezést követő évtizedekben az új magyar állam – mint azt már ismertettük – nagymértékben eladósodott. Ez azonban egyrészt szükség-szerű, másrészt a korabeli Európában normális és általános jelenség volt. Az előző korszakból örökölt földtehermentesítési adóssághoz 1868 és 1890 között még több mint 1,7 milliárd forint új adósság járult. Az államadósságek után az 1880-as és 1890-es években évi 90–100 millió forint törlesztést, kamatot és járadékot kellett fizetnie az államnak (s ehhez járult még az 1867 előtti osztrák államadósságek terheiből átvállalt évi 30 millió). Az 1890-ben fennálló közel 2 milliárd forint államadósságból azonban csak mintegy 1,2 milliárd keletkezett ténylegesen felvett kölcsönökből. Több mint 400 millió a feudális viszonyok felszámolásával kapcsolatos állami kárpótlási kötelezettségekből származott, mintegy 350 millió pedig a magánvasutak állami megváltása révén jött létre. A ténylegesen felvett kölcsönöknek egyharmadát gazdaságfejlesztő beruházásokra fordították, s az ezekből származó nemzeti jövedelem jóval meghaladta az adósságek törlesztési és kamatterheit.

11. táblázat

Állami kiadások Magyarországon (1868 – 1890)
(évi átlagok, ezer forintban)

Kiadások	1868 – 70	1871 – 75	1886 – 90	Növekedés 1868 – 70 1886 – 90 %-ban	% -os megoszlás	
					1868 – 70	1886 – 90
Államadósságok	51 114	62 527	124 647	143,9	30,1	34,7
Közös ügyek	26 502	29 699	37 091	40,0	15,6	10,3
Honvédség	5 297	7 584	10 973	107,2	3,1	3,1
Nyugdíjak	3 096	3 422	5 874	89,7	1,8	1,6
Királyi udvartartás és kabinetiroda	3 512	4 318	4 721	34,4	2,1	1,3
Kormányzat, közigazgatás és igazságszolgáltatás	16 276	23 963	31 696	94,7	9,6	8,8
Pénzügyi igazgatás és jöve- dékek	17 254	23 324	39 265	127,6	10,2	10,9
Oktatás és kultúra	1 536	4 383	6 929	351,1	0,9	1,9
Földművelésügyi, ipari és kereskedelmi igazgatás és gazdaságfejlesztés	1 195	1 715	5 546	364,1	0,7	1,5
Út- és vízéptés	4 272	6 391	7 246	69,6	2,5	2,0
Budapest építése	125	2 068	—	—	0,1	—
Vasúti kamatbiztosítás	1 229	10 851	6 253	408,8	0,7	1,8
Egyéb	390	6 835	6 993	1693	0,2	2,0
Tulajdonképpeni állami kiadá- sok összesen	131 798	187 080	287 234	117,9	77,6	80,0
Üzemi kiadások	38 000	50 338	71 799	88,9	22,4	20,0
Összes állami kiadás	169 798	237 418	359 033	111,4	100	100
Ebből beruházás	19 137	22 436	17 909	— 6,4	11,3	5,0

A kiegyezés után létrejött magyar államnak számos olyan kiadási s főleg beruházási szükséglete volt, amelyeket a folyó állami bevételekből egyáltalán nem, vagy pedig csak a nemzetgazdaság és adózók indokolatlanul nagy megterhelése árán lehetett volna fedezni. Ilyen beruházások céljára mindenképp előnyösebb volt hosszú lejáratú hitel igénybevétele, ha erre elfogadható feltételek mellett lehetőség nyílt. A 19. század második felében a fejlődő országok bőven és viszonylag kedvező feltételek mellett

jutottak hosszú lejáratú hitelekhez a fejlett tőkés országokban, s ezzel a lehetőséggel valamennyien éltek is. Hazánk a korabeli Európa közepesen eladósodott országai közé tartozott. Magyarországon a felvett kölcsönök túlnyomó részét a gazdaság fejlesztésével és a modern államapparátus kiépítésével kapcsolatos nélkülözhetetlen kiadásokra fordították. Az adósságok törlesztési és kamatterhe a hitelviszonyok tartós javulása következtében jóval lassabban növekedett, mint az adósságállomány vagy az állami bevételek. Magyarország nemcsak az államcsődöt kerülte el – ami pedig egy sor korabeli európai államnak nem sikerült –, hanem mindig pontosan, s többnyire nagyobb nehézségek nélkül eleget tett fizetési kötelezettségeinek.

A KÖZÖS VÁMTERÜLET

A dualizmus kori gazdasági fejlődés egyik alapvető meghatározó tényezője volt az a körülmény, hogy Magyarország szoros gazdasági kapcsolatban állott a Monarchia másik felével. Ennek a gazdasági kapcsolatnak már több évszázados múltja volt, de a kiegyezéssel a korábbi függő, alárendelt viszony átalakult két közjogi szempontból önálló és egyenjogú ország időnként közös megegyezéssel megújított kereskedelmi és vámszövetségévé. Magyarország államjogi szempontból gazdasági, kereskedelmi és pénzügyeiben szuverén volt, teljes önrendelkezéssel bírt, mert a kiegyezési törvény értelmében – a közös ügyek költségeinek fedezésére szolgáló kvóta szerinti hozzájárulástól eltekintve – a gazdasági és kereskedelmi ügyek „közössége nem foly a *pragmatica sanctioból*”.³² A gyakorlatban azonban a magyar állam ennek a gazdasági önrendelkezésnek a teljességéről lemondott, illetve azt bizonyos vonatkozásokban (pénzügy, külkereskedelmi és vámpolitika) a Monarchia másik államával közösen, azzal egyetértésben gyakorolta. A kiegyezés létrehozói úgy vélték, hogy a vám- és kereskedelmi ügyek „résztint a helyzetnél fogva, politikai tekintetből, résztint a két fél érdekeinek találkozásánál fogva, czélszerűbben intézethetnek el közös egyetértéssel, mint szorosan elkülönítve”.³³ E „közös érdekű” ügyeket a tízévenként megújított kereskedelmi- és vámszövet-

³² 1867:XII. tc. 52. §. Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvények. Szerk. MÁRKUS DEZSŐ. Bp. 1896. 341.

³³ Uo. 341.

ség szabályozta, amely „kölsönös alku” által jött létre „oly módon, mint két egymástól jogilag független ország hasonló egyezkedései történe-
nek”.³⁴

A szövetség értelmében a két állam egységes vámterületet alkotott, amelyet kifelé közös vámvonal vett körül. A Monarchián belüli áruforgalmat egyik fél sem terhelhette semmiféle belső vámmal vagy illetékkel. Az 1867 előtt megkötött kereskedelmi és vámszerződések érvényét Magyarország is elismerte. Újabb kereskedelmi szerződéseket a közös külügyminiszter a két kormány érdekelt szakminiszttereinek megállapodása alapján és a két ország törvényhozó testületének jóváhagyása mellett köthetett. A vámokra vonatkozó törvények, valamint a vámdíjszabás módosítása csak a két törvényhozás és a két kormány közös egyetértésével történhetett. A Monarchia egyes határmenti körzetei, elsősorban tengeri kikötői egy ideig kívül maradtak a közös vámterületen, s ún. vámkülzeteket, illetve szabad kikötőket képeztek. Dalmácia és Isztria, valamint a horvát tengerpart kisebb kikötői és a galíciai Brody körzete 1880-tól, Trieszt és Fiume szabad kikötők pedig 1890-től csatlakoztak a közös vámterülethez, s 1880-tól vált annak részévé az okkupált Bosznia és Hercegovina is.

A két országnak közös pénzrendszere volt: az „ausztriai érték” (az ezüst forint) közös valuta maradt, s ugyancsak fenntartották a jegy kibocsátó bank közösségét is. Az áruk és a termelési tényezők szabad forgalmának biztosítása érdekében bizonyos gazdasági ügyeket mindkét országban „egyenlő alapelvek” szerint kellett intézni és kezelni. Ilyenek voltak a fogyasztási adók, a jövedékek, a posta- és távirdaügy, a vasutak építése és üzemeltetése, a tengeri és folyami hajózás, a szabadalmi ügy, a fémjelzés és a házalás. A két ország azonos mérték- és súlyrendszert használt (Ausztriában az 1870-es évek elejétől, Magyarországon 1876. január 1-től használták a méterrendszert), s kölcsönösen biztosította a részvénytársaságok szabad működését, az iparosok és kereskedők szabad telepedését. A trieszti Lloyd tengerhajózási társaság – amely 1872-ben felvette az Osztrák–Magyar Lloyd nevet – mindkét állam részéről évi szubvencióban részesült.

A kereskedelmi és vámszövetséget 10 évre kötötték, de 5 év után bármelyik fél kérhette módosítását, s ha az ez irányú tárgyalások nem jártak

³⁴ 1867:XII. tc. 61. §. Uo. 342.

eredménnyel, felmondhatta a szerződést. A két lényegesen eltérő gazdasági szerkezetű és fejlettségi szintű ország külkereskedelmi és vámpolitikai érdekeinek egyeztetése természetesen nem volt könnyű dolog, s a belső gazdaságpolitikai intézkedések kívánatos koordinálása is egyre nagyobb nehézségekbe ütközött, különösen az adó- és vasútpolitika tekintetében. A kereskedelmi és vámszövetség időnként – főleg az 1870-es években és a századforduló idején – súlyos megpróbáltatásokon ment keresztül, s ellenzőinek táborára mindkét országban megerősödött. A szövetséget azonban ennek ellenére végül is minden lejártá után megújították, s – bár a részletekben történtek kisebb módosítások – a két ország gazdasági kapcsolatának természete és formái a Monarchia felbomlásáig lényegében változatlanok maradtak. Mint a magyar képviselőház közgazdasági bizottsága megállapította: „A gazdasági életünkben mutatkozó ezernyi érdekkapcsolat mély és benső összeköttetése, a két állam gazdasági szervezetének minden külső ellentéte daczára is természetes egymásra utaltsága... diadalmaskodott e nehézségeken.”³⁵

A kereskedelemügyi miniszter 1873-ban körkérdeést intézett a kamarákhoz és a gazdasági egyesületekhez arra vonatkozóan, hogyan értékelik a közös vámterületnek a magyar gazdaság fejlődésére gyakorolt hatását. A véleményt nyilvánító 31 testület közül 26 a közös vámterület mellett foglalt állást. Az önálló vámterület mellett elsősorban az Országos Ipari egyesület – s különösen annak igazgatója, a kor egyik jeles közgazdasági írója, Mudrony Soma – fejtett ki egyre élénkebb és hatásosabb agitációt. Az önálló vámterület gyorsan növekvő táborát elsősorban az ipari középburzsoázia képviselői, a vidéki iparosok, a vidéki kereskedelmi és iparkamarák alkották. A közös vámterület hívei is szükségesnek tartottak bizonyos módosításokat a kereskedelmi és vámszövetségen: elsősorban a fogyasztási adók elszámolása terén Magyarországot ért sérelmeket szerették volna orvosolni és a pénzügyi vámokat felemelni, s azt kívánták, hogy a Monarchia külgazdasági kapcsolataiban, vám- és kereskedelempolitikájában a magyar érdekek jobban érvényesüljenek. A pártfúzió után az új kormány is módosításokat kívánt elérni, s mivel ez közvetlen tárgyalásokkal nem sikerült, Tisza 1875 novemberében felmondta a ke-

³⁵ Az 1884. évi szeptember hó 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. XIV. Bp. 1886. 269.

reszkedelmi szövetséget. A gazdasági kiegyezés megújítása érdekében folyó tárgyalások idején, 1876–78-ban, különösen nagy hevességgel folytak országszerte a közös vámterület körüli viták.

A közös vámterület ellenzői eleinte főleg pénzügyi szempontokkal érveltek: az önálló vámterület megnövekedett vámbevételeitől várták az államháztartás megbomlott egyensúlyának helyrebillentését. Egyre többen jutottak azonban arra a meggyőződésre, hogy a közös vámterület hátrányos az elmaradottabb Magyarországra, mert akadályozza gazdaságának sokoldalú és gyors fejlődését, elsősorban az iparosodást. „A vám- és kereskedelmi szövetség 10 évi fennállása alatt bebizonyította azt, hogy Magyarország és Austria közgazdasági érdekei annyira eltérők és sokszor egyenesen ellentétesek, hogy azok egy és ugyanazon vámterületen egymás mellett meg nem élhetnek és hogy a magyar iparnak, mely még alig létezik, a magasabb tökélyre fejlődött osztrák ipar mellett kifejlődnie nem csak lehetetlen, de a már létezőnek tönkre jutása is csak idő-kérdésnek tekinthető.”³⁶ Magyarország csak önálló vámterület mellett érvényesítheti a maga sajátos érdekeit a külgazdasági kapcsolatokban, a kereskedelmi és vámpolitikában, a fejlődése kezdetén álló magyar ipar pedig nem nélkülözheti a védővámokat legerősebb versenytársával, az osztrák–cseh gyáriparral szemben – hangoztatták a gazdasági közösség ellenfelei.

A közös vámterület hívei – indokoltan – rámutattak arra, hogy az 1873-as válság, majd a tartós depresszió egész Európát sújtotta, ezért annak következményei nem írhatók a közös vámterület számlájára. A válság kétségkívül súlyos hatásai ellenére a kiegyezés óta lezajlott gazdasági fejlődés minden kétséget kizáróan bebizonyította, hogy „a vámközösség hazánk közgazdasági emelkedését nemcsak meg nem gátolta, sőt ellenkezőleg, annak egy hatalmas faktorát képezte”.³⁷ Magyarország „aránylagos hátramaradását” sokféle tényező idézte elő. „Mikép is lehetett volna a századok óta agricol Magyarországnak e rövid 10 év alatt ily pénzügyi és gazdasági viszonyok között versenyképes nagy ipart terem-

³⁶ Simonyi Ernő különvéleménye a vám- és kereskedelmi szövetségről szóló törvényjavaslatról. Az 1875. évi augusztus hó 28-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. XXI. Bp. 1878. 365–366.

³⁷ A képviselőház vám- és kereskedelemügyi bizottságának jelentése a vám- és kereskedelmi szövetségről szóló törvényjavaslatról. Uo. 342.

tenie?” – tette fel a kérdést a vámszövetségről szóló törvényjavaslat előadója, Baross Gábor.³⁸

A közös vámterület hívei elsősorban azt hangsúlyozták, hogy Magyarország túlnyomóan agrárország, a lakosság zöme mezőgazdaságból él, ezért elsőrendű érdeke mezőgazdaságának és agrártermékeket feldolgozó iparának, főleg az élelmiszeriparnak a fejlesztése, európai színvonalra emelése. A magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar számára pedig a Monarchia másik fele biztos, állandó, széles és közeli piacot nyújt, amelynek jelentőségét fokozottan kiemelték a gabonaértékesítési válság már mutatkozó jelei. A magyar gazdaság adott szerkezete és fejlettségi szintje mellett a mezőgazdaság és az élelmiszeripar említett piaci érdekei oly fontosak és elsődlegesek, hogy ezért vállalni kell azokat a másodlagos és kisebb jelentőségű hátrányokat, amelyek a közös vámterületből esetleg a gazdaság egyéb ágaira – főleg az iparra – származhatnak. Rámutattak a két ország gazdaságának egymásrautaltságára, egymást kiegészítő voltára, a széles birodalmi piac, a nagy forgalmi terület előnyeire a modern gazdaság fejlődése és a korszerű technika alkalmazása szempontjából. „1850 óta a forgalom felszabadulta folytán a közgazdasági téren is a részben különböző gazdasági jellegű országok közt bizonyos érdekközösség és benső összeköttetés fejlődött ki. . . Nagyobb forgalmi területeknek épp az a nagy előnyük, hogy az illető vidékek és országok fejlődését azon irányban teszik lehetővé, melyben ez leginkább életrevaló, melyre nézve leginkább bír a természeti feltételekkel s így alkalmat nyújtanak arra, hogy az egyes vidékek természetadta előnyeiket a legelőnyösebb és legjövődémezőbb módon fejthessék ki és használhassák fel. . . A különböző közgazdasági természetű vidékeknek ily módon egy forgalmi területbe való egyesítése alkalmat ad továbbá a nagy kereskedelem, és állandó üzleti összeköttetések természetes kifejtésére. . . A közös és egységes vámterület a magyar–oszlák monarchia két különböző jellegű és ép azért egymásra utalt részeinek közgazdasági jólétére tagadhatlanul előnyös hatással volt.” Hangsúlyozták azt is, hogy a vámközösség nem akadályozza az ipari fejlődésnek, „nem veszélyezteteti túlzástól ment ipari érdekeinket”, sőt éppen ösztönzően hat azoknak az iparágaknak a fejlődésére, amelyek az

³⁸ Az 1875. évi augusztus hó 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XIV. Bp. 1878. 265.

országban természetes feltételekkel bírnak. „Életre való iparágaink az egységes vámterület és a vám- és kereskedelmi szövetség ideje alatt nem hogy hanyatlottak volna, hanem ott, hol elég tőke és értelmiség állott rendelkezésre, ... elég gyors haladásnak indultak.”³⁹

A gazdasági közösség megújításában természetesen nemcsak gazdasági érdekek és érvek játszottak szerepet, hanem talán még nagyobb súllyal érvényesültek a közjogi és politikai szempontok. Az önálló vámterület hívei is tudomásul vették, hogy „ezen ügyek a dolgok mai állásában és hazánk specialis viszonyai között a közgazdasági politika keretéből kinőttek, és inkább a közjogi, vagy helyesebben mondva nemzetközi országátszat szempontjából ítéltetnek meg”,⁴⁰ vagyis az elválás nagyobb gazdasági és politikai megrázkódtatások nélkül nem vihető keresztül, ezért készeknek mutatkoztak „a vámközösség alapján Ausztriával továbbra is szövetségre lépni, de csak oly szövetségre, a mely Magyarország anyagi érdekeinek megfelel és a mely, ha nem is fog gyors haladást előidézni, legalább megment bennünket a hanyatlástól”.⁴¹

Az 1878-ban törvénybe iktatott új kereskedelmi és vámszövetségben elért módosítások azonban nem feleltek meg még a kormánykörök mérsékelt várakozásainak sem. A fogyasztási adók elszámolása terén csak kisebb változások történtek, s – tekintettel az Európa-szerte jelentkező védővamos törekvésekre – bele kellett nyugodni az osztrák ipart védő vámok emelésébe is. A legfontosabb vívmány az ún. gyarmati árukra kivetett pénzügyi vámok némi emelése és a jegybank dualista átszervezése, Osztrák–Magyar Bankká alakítása volt.

A gazdasági kiegyezés következő megújítása – 1886–87-ben – korántsem kavart olyan viharokat, mint egy évtizeddel korábban. Az európai gabonaértékesítési válság tetőpontján, egykori európai piacainak fokozódó elzárkózása mellett a magyar mezőgazdaságnak és a már nagyra nőtt élelmiszeriparnak minden korábbinál fontosabb érdeke volt a Mo-

³⁹ Miniszteri előterjesztés a vám- és kereskedelmi szövetségről szóló törvényjavaslathoz. Az 1875-ik évi augusztus hó 28-ára kihirdetett országgyűlés főrendi házának irományai. VIII. Bp. 1878. 167., 171., 181.

⁴⁰ MUDRONY SOMA, Iparpolitikai tanulmányok a hazai ipar emelése tárgyában. Bp. 1877. 187–188.

⁴¹ Simonyi Lajos báró beszéde 1878. január 29-én. Az 1875. évi augusztus hó 28-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XIV. 269.

narchia gyorsan bővülő fogyasztópiacának a maga számára való biztosítása, s ezt a balkáni agrártermékek fokozódó versenye mellett csak a vámközösség keretei között valósíthatta meg. Az államháztartás helyzetének javulása, a beruházási tevékenység megélénkülése, az iparfejlődés meggyorsulása átmenetileg elcsendesítette a közös vámterület ellenzőit. A következő lejáratkor, a századfordulón azonban minden korábbinál hevesebben lobbant fel a vita a Monarchia két fele közötti gazdasági kapcsolatok körül.

A Monarchia két fele közötti gazdasági kapcsolatok alapja a megelőző évszázadok folyamán kialakult munkamegosztás volt egyfelől a fejlettebb, iparosodottabb osztrák és cseh területek, másfelől az elmaradottabb, mezőgazdasági jellegű Magyarország között. Az agrár-ipari munkamegosztás kialakulásában és megrögződésében korábban – sok egyéb tényező mellett – szerepet játszott a bécsi központi kormánysszervek gazdaságpolitikája is. A kiegyezés után ilyen gazdaságpolitikai nyomásról többé nem lehetett szó, de a közös vámterületen belül érvényesülő szabad forgalom és verseny spontán módon is az agrár-ipari munkamegosztás fenntartása irányában hatott, bár a kapcsolatok szerkezetének fokozatos módosulása hosszabb távon jól megfigyelhető. Magyarország mindvégig túlnyomórészt ipari nyersanyagokat és élelmiszereket vitt ki a Lajtán túlra, s onnan ipari fogyasztási cikkeket hozott be. De míg az 1840-es években Ausztriába irányuló kivitelünknek 90%-a volt mezőgazdasági nyerstermék, addig az 1880-as évekre ez az arány 63%-ra csökkent, az ipari termékek részesedése pedig 35%-ra emelkedett, igaz, hogy az ipari kivitel fele élelmiszeripari termék és fűrészáru volt.

A közös vámterület hatásai kétségtől ellentmondásosan érvényesültek a gazdaság különböző ágaiban, s a kapcsolat mindkét fél számára jelentett előnyöket, de hátrányokat is. Mivel a közös vámterületen – a tőkés verseny, a kereslet és a kínálat törvényszerűségeinek megfelelően – a tőke és a munkaerő oda áramlott, ahol a leghatékonyabban működhetett, a közös piac a Monarchia mindkét felében lehetőséget nyújtott arra, hogy érvényesülhessenek a természeti adottságokból és a megelőző történeti fejlődés eredményeiből származó komparatív előnyök. Mivel a két ország gazdasági szerkezete bizonyos mértékig kiegészítette egymást, vagyis komplementer jellegű volt, mindkét gazdaság arra az ágazatra fektethette a fejlesztés súlypontját, oda összpontosíthatta korlátozott erőfor-

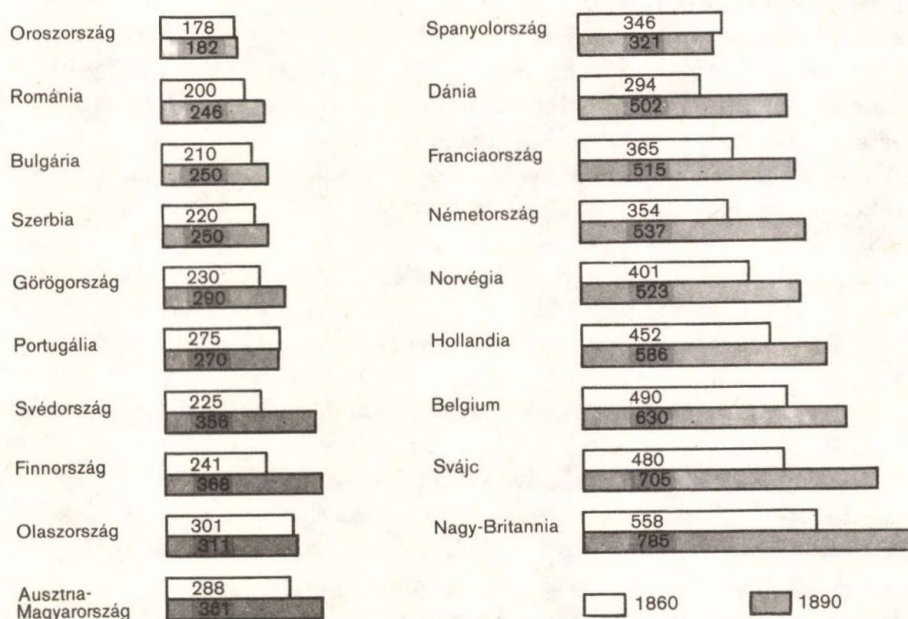
rásait, ahol az számára viszonylag előnyösebb és gazdaságosabb volt. A közösség elsődleges haszonélvezője tehát egy részről a magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar, más részről pedig az osztrák–cseh könnyűipar volt. A kapcsolat hátrányait viszont éppen megfordítva a magyar könnyűipar és a lajtántúli mezőgazdaság és malomipar érezte leginkább. Mivel a közös vámterület elsősorban a magyar gazdaság hagyományos vezető ágainak fejlődését mozdította elő, s nemigen ösztönzött a gazdasági szerkezet korszerűsítésére, bizonyos fokig a már kialakult struktúra megrögződése irányában hatott.

A tőkés gazdaság és a rendszeres gazdasági növekedés megalapozásának időszakában a gazdasági közösség előnyei estek nagyobb súllyal a latba. A 35–40 milliós birodalom széles és gyorsan bővülő piaca egyik legfőbb ösztönzője volt a magyar mezőgazdaság gyors növekedésének és az élelmiszeripar fejlődésének, különösen az európai gabonaértékesítési válság évtizedeiben, midőn a vámkülföldi piacok fokozatosan bezárultak a magyar gabona- és lisztkivitel előtt. De megkönnyítette a gazdasági közösség a hiányzó vagy szűkében levő termelési tényezők pótlását, a korszerű hitelszervezet és szállítási hálózat kiépítését is. Ezekkel az elsődleges előnyökkel szemben kétségkívül másodlagosak voltak azok a hátrányok, amelyek főleg abból származtak, hogy a közös vámterületen a fejlettebb osztrák és cseh gyáripár versenye megnehezítette a magyar ipar bizonyos ágainak, elsősorban a tömegfogyasztási cikket gyártó könnyűiparnak a fejlődését. Ennek ellenére nem állíthatjuk azt, hogy a közös vámterület megakadályozta volna Magyarország iparosodását, hiszen a századfordulón az említett iparágakban is sor került az ipari forradalom nagyobb arányú kibontakozására, amint hogy a magyar mezőgazdaság versenye sem akadályozhatta meg a lajtántúli mezőgazdasági termelés fellendülését a 20. század elején. A közös vámterület – mint már említettük – fontos ösztönzője volt a kedvező feltételekkel rendelkező magyarországi iparágak (élelmiszeripar) növekedésének, s ugyancsak a széles birodalmi piac nyújtott lehetőségeket a századvégen kifejlődő új iparágaknak arra, hogy élhessenek a korszerű technika gazdaságos alkalmazása szempontjából oly fontos tömegtermelés, sorozatgyártás, iparági munkamegosztás és kooperáció előnyeivel.

A Monarchia két állama közötti gazdasági kapcsolatok jellegét tehát elsődlegesen két eltérő szerkezetű, egymást sok tekintetben kiegészítő

gazdaság kölcsönös egymásra utaltsága határozta meg a széles birodalmi piac nyújtotta előnyök kölcsönös kihasználása jegyében. A két gazdaság komplementer jellegéből azonban bizonyos másodlagos ellentétek és sűrűlódások is származtak, elsősorban a külkereskedelmi és vámpolitikában, ahol a két különböző szerkezetű gazdaság érdekeit nem mindig volt könnyű egyeztetni és összehangolni.

A közös vámterület nagyon is eltérő gazdasági szerkezetű és fejlettségi szintű országokat és vidékeket kapcsolt össze. Erdély és még inkább Horvátország jóval elmaradottabb volt, mint Magyarország. Még nagyobb szintkülönbségek mutatkoztak a Lajtán túl, hiszen Ausztria keleti és déli országai (Galícia, Bukovina és Dalmácia) Magyarországnál is alacsonyabb fejlettségi szinten állottak. Ausztria nyugati területein az iparosodás már a 19. század első felében jelentős eredményeket ért el, s ezek az országok gazdasági szerkezetüket és fejlettségi szintjüket tekintve közelebb álltak Németországhoz, mint a Monarchia déli és keleti feléhez. A Monarchia

3. ábra

Egy lakosra jutó nemzeti jövedelem Európa országaiban 1860-ban és 1890-ben
(1960-as USA dollárban)

nyugati felében, nagyjából azonos népességszám mellett, háromszor annyian (2,5 millió) dolgoztak a gazdaság modern, nem agrár szektoraiban mint Magyarországon (783 ezer). 1867 és 1890 között a Monarchia elmaradottabb déli és keleti országai gyorsabb ütemben fejlődtek, mint a lajtántúli országok, így a szintkülönbségek némiképp kiegyenlítődték. Az Osztrák–Magyar Monarchia egészének gazdasági fejlettségi szintje a 19. század utolsó harmadában gyengén közepesnek számított Európa országai között.

A KÖZÖS PÉNZRENDSZER ÉS A JEGYBANK

A Habsburg-monarchia országai közötti gazdasági kapcsolatoknak a közös vámterület mellett a másik lényeges eleme volt az egységes pénzrendszer és a közös jegybank.

A 19. században világszerte az ércpénz-rendszer, a nemesfémvaluta volt az uralkodó. A pénzrendszer alapját képező valutafém a század közepéig általában az ezüst volt, esetleg az ezüst és az arany együtt (bimetallizmus). Tiszta aranyvalutát sokáig csak Anglia használt, de a század utolsó harmadában csaknem valamennyi fejlett és fejlődő tőkés ország áttért az aranyvalutára. Az ércpénz-rendszerben a valutafém nemcsak az általános értékmérő szerepét töltötte be, hanem tényleges forgalmi eszköz is volt. A forgalomban levő pénz nagyobb részét – a század végéig még a vezető tőkés országokban is – az ércpénz alkotta, amelynek névértéke azonos volt belső értékével, azaz az általa tartalmazott nemesfém mennyiség világpiaci árával. Az ércérték és a névérték azonosságát a valutafém korlátlan veretési szabadsága biztosította. Az ércpénzek mellett növekvő mértékben kerültek forgalomba bankjegyek is, ezeknek azonban – a korabeli pénzelméletek szerint elvileg teljes összegükben, a gyakorlatban csak jelentős részükben – fedezve kellett lenniük a jegybankok nemesfémkészlete által, s a jegybankok kötelesek voltak bankjegyeiket bármikor ércpénzre, illetve nemesfémre átváltani és megfordítva (ez volt az ún. készfizetés). A készfizetést a vezető tőkés országok jegybankjai csak kivételes esetekben – háborúk és válságok idején –, s csak rövid időre függesztették fel. Ami a fejlett tőkés országokban kivételes jelenség volt, az a Habsburg-monarchiában tartós állapotá, rendszerre vált.

Elvileg a Monarchia pénze is nemesfémvaluta volt, de itt a forgalomban levő pénzmennyiség túlnyomó részét nem az ércpénz alkotta, hanem a

papírpénz, amely nem volt nemesfémkészlettel megfelelően fedezve, ezért a jegybank nem volt köteles azt ércpénzre vagy nemesfémre átváltani. A Habsburg-monarchia pénzrendszerének alapja az ún. osztrák érték volt, amely 1858-ban váltotta fel az 1753 óta használt konvencióss vagy pengő forintot. Az osztrák érték ezüstvaluta volt: 500 gramm 9/10 finomságú ezüsből 45 forintot vertek. Az ezüst forintost, valamint az ezüst és réz váltópénzt főleg a kiskereskedelmi forgalomban használták. Számottevő mennyiségben vertek aranypénzt is: főleg az ún. dukátot (4 forint 80 krajcár), valamint 10 és 20 frankos (4 illetve 8 forintos) érméket, amelyeket elsősorban a nemzetközi fizetéseknél használtak. Az üzleti életben csaknem kizárólag a papírpénz forgott: a jegybank által kibocsátott 10, 100 és 1000 forintos bankjegyek, valamint az állam által kibocsátott 1, 5 és 50 forintos államjegyek.

A bankjegykibocsátás monopóliumával a Habsburg-monarchiában az 1817-ben alapított osztrák nemzeti bank rendelkezett. A nemzeti bank részvénytársasági alapon szervezett magánintézet volt, amely a bankjegykibocsátás és az állam hiteligényeinek kielégítése mellett magánfeleknek is nyújtott hitelt, főleg váltóleszámtól, továbbá kézizálog- és jelzálogkölcsönök formájában. A bank érckészlete 1848 tavaszán annyira megcsappant, hogy kénytelen volt felfüggeszteni a készfizetést, s azt – 1858–59 néhány hónapja kivételével – a Monarchia felbomlásáig nem is kezdte meg többé újra. Az állam 1848–49-ben, majd a krími és az 1859. évi olasz háború idején nagy összegű kölcsönöket vett fel a banktól, s ez fedezetlen, kényszerforgalmú bankjegyek nagyarányú kibocsátásával járt.

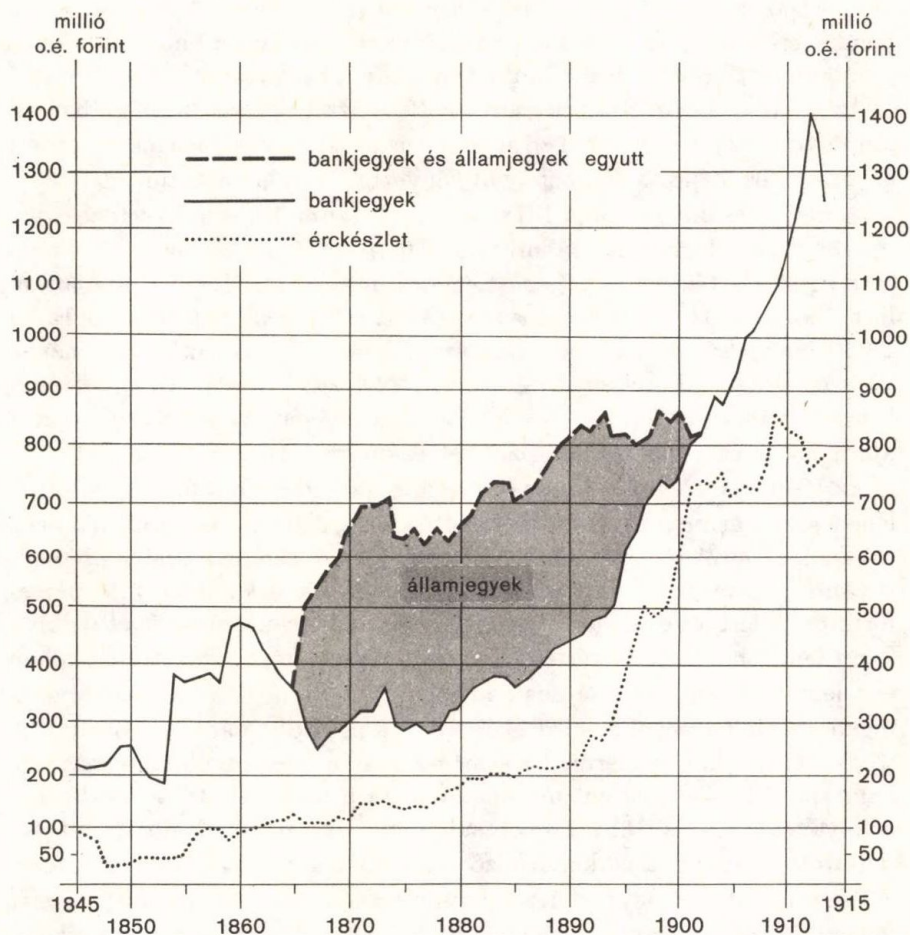
A birodalmi tanács 1862-ben törvénnyel szabályozta a bank és az állam viszonyát, s meghosszabbította a jegybank szabadalmát. Ez az ún. bankakta kísérletet tett a valuta helyreállítására. Előírta, hogy a jegybank nemesfémkészletén felül maximálisan 200 millió forint értékű fedezetlen bankjegyet tarthat forgalomban, de ennek is ún. bankszerű fedezettel kell bírnia a bank aktívái, azaz hitelei, követelései révén. Ezt az állapotot 1866-ra sikerült elérni: az állam – az állandósított 80 millió adósság kivételével – visszafizette tartozásait a banknak, az pedig ezzel párhuzamosan csökkentette a bankjegyforgalmat és növelte érckészletét. A bankjegyforgalom 1860 végétől 1866 áprilisáig 475 millióról 338 millióra csökkent, a bank érckészlete pedig 89 millióról 138 millióra emelkedett, s így a tervek szerint 1867. január 1-én megkezdhetette volna a készfizetést. Ez

a szigorú deflációs politika a Monarchia gazdaságától jelentős áldozatokat kívánt, hiszen a pénzforgalom állandó csökkentése és a hitel megszorítása erősen korlátozta a beruházásokat, lassította a gazdasági növekedés ütemét, s a 60-as éveket a Monarchia számára a korabeli Európában egyedülálló depressziós időszakká tette. A valuta helyreállítása azonban e súlyos áldozatok árán sem sikerült, mert az 1866-os háború költségeinek fedezésére az állam ismét nem talált más lehetőséget, mint a papírpénz-kibocsátást. Egy év alatt 300 millió forint névértékű államjegyet bocsátottak ki, s ezzel a papírpénzmennyiség 1866 áprilisától az év végéig 338 millióról 500 millióra, 1867 végéig pedig 575 millióra növekedett.

A valuta helyreállítása a kiegyezés után sem sikerült, jóllehet többször tervbe vették, s mindkét állam szigorú intézkedésekkel igyekezett a papírpénzforgalmat korlátozni, s nem is eredménytelenül. 1867 után sem Ausztria, sem Magyarország nem vett fel többé a jegybanktól hitelt, egyikük sem fordult hitelszerzés végett a bankópréshez. A jegybank szigorúan tartotta magát a bankakta előírásaihoz: a bankjegyforgalom mindvégig csak 200 millióval haladta meg az érckészletet. A forgalomban levő államjegyek összegét is törvényben maximálták. De a valuta rendezése csak úgy lett volna lehetséges, ha az államjegyeket kivonják a forgalomból, s az állam ennek megfelelően növeli a jegybank érckészletét, hogy az a fedezetlen államjegyeket most már fedezett bankjegyek kibocsátásával pótolhassa. Ilyen nagyszabású pénzügyi műveletet azonban a kiegyezést követő két évtizedben sem a Monarchia két államának deficitel küzdő háztartása, sem a nemzetközi hitelviszonyok nem tettek lehetővé.

A forgalomban levő papírpénzmennyiséget szigorúan korlátozó valuta-politikának sikerült elhárítania az 1866–67. évi nagyarányú államjegykibocsátás miatt fenyegető inflációs veszélyt. Bár a forgalomban levő papírpénzmennyiség 1866 végétől 1873-ig évente átlagosan 5%-kal növekedett, ez megfelelt a depresszióból kilábaló és a tőkés korszak legviharosabb konjunkturális fellendülését megelőző gazdaság tényleges igényeinek. Az 1873-as válság után a pénzforgalom évekre visszaesett, s csak 1882-ben érte el ismét a korábbi szintet, majd ettől kezdve lassan, de egyenletesen emelkedett.

Az 1880-as évek fellendülő tőkés gazdasága egyre inkább érezte a rendezetlen valuta hátrányait. Mivel a papírpénz kényszerforgalommal bírt, vagyis a jegybank nem volt köteles ezüstre átváltani, elértéktelenedett

4. ábra

Papírpénzforgalom és a jegybank érickészlete az Osztrák–Magyar Monarchiában (1845–1913)

az ezüst- és aranyérmékkel szemben. Így jött létre az ún. ázsió, vagy felpénz, amely 1848 és 1878 közt állott fenn, s azt jelentette, hogy a forgalomban a papírpénzt csak bizonyos felárral váltották át ezüstpénzre. 1867-ben például 100 ezüstforintért papírban 124 forintot kellett adni,

vagyis 100 papírforint csak 81 ezüstforintot ért. Az árszínözön rövid időközön belül is erősen ingadozott, s ez az üzleti életben rendkívül megnehezítette a kalkulációt, az előzetes számítást, növelte a kockázatot.

Az arany és az ezüst értékaránya a 19. század első két harmadában állandó volt, az 1870-es években azonban az ezüst gyorsan elértéktelenedett az aranyhoz képest. Ez azt eredményezte, hogy az ezüstforint árszínözön fokozatosan csökkent, majd 1878-ban meg is szűnt, sőt ezután értéke egyre inkább a papírforint alá szállott. Az ezüstpénz ércértéke a névérték alá esett, s az elértéktelenedett ezüst egész Európából a Monarchiába áramlott, ahol forinttá verették és átváltották az értékesebb papírpénzre. Ezért 1879-ben megszüntették az ezüst szabad veretését és az ezüstpénznek papírpénzre való kötelező átváltását. Ettől kezdve a Monarchiának ténylegesen papírvalútája volt, átválthatatlan és kényszerárfolyamú ezüst aprópénzzel és a nemzetközi fizetések számára vert aranyérmékkel.

Az 1879-es intézkedésekkel sikerült megakadályozni a forint elértéktelenedését, s árfolyamát függetlenítették az ezüst nagyarányú világpiaci árszínözönaitól és árszínözönétől. Az aranyárszínözön azonban természetesen továbbra is megmaradt: az 1879–1891-es évek átlagában 119 papírforintot kellett adni 100 aranyforintért. A papírforint árfolyama továbbra is erősen ingadozott névértéke és tényleges ércértéke között. Az állam és a jegybank pénzpénzpolitikájának a fő célja az volt, hogy a forint árfolyam-ingadozásait mérsékelje, s ezt elsősorban a pénzkibocsátás szigorú korlátozásával igyekezett elérni. Ez a megkorlátozó, a pénzforgalmat visszafogó valutapolitika kétségkívül megakadályozta a forint elértéktelenedését – árfolyama 1879 és 1887 között süllyedt, azután emelkedő irányzatot mutatott –, de ugyanakkor fékezően hatott a gazdasági fejlődésre, mert a pénzkínálat viszonylag lassú bővülése nem tartott lépést az ismét fellendülő tőkés gazdaság igényeivel. Az 1887-es banktörvény némiképp rugalmasabb pénzpénzpolitikát tett lehetővé: ettől kezdve a forgalomban levő bankjegyek 2/5-ének kellett nemesfémmeel fedezve lennie. A fedezetlen bankjegyek összege meghaladhatta a 200 milliót, de csak akkor, ha a kamatláb 5% fölé emelkedése jelezte, hogy a gazdaságnak erre valóban igénye van, mert a jegybanknak a többlet bankjegyek után 5%-os adót kellett fizetnie.

Időközben a Monarchia legfontosabb külgazdasági partnerei egymás után tértek át az aranyvalutára. Az aranyvalutának különösen a nemzet-

közi áru- és tőkeforgalomban voltak előnyei: a fix paritás, az éveken, sőt évtizedeken keresztül alig ingadozó váltóárfolyamok, a korlátlanul szabad átváltás és az általános elfogadás. Az arany teljesen szabad forgalma, átváltása és veretése mellett kialakult egy sajátos szabályozó mechanizmus, amely bizonyos automatikus egyensúlyt biztosított az aranyvalutájú országok egymás közötti áru- és tőkeforgalmában, fizetési mérlegeiben. Az aranyvalutájú országokkal szemben a Monarchia papírpénze egyfajta különleges lebegő árfolyamú valutát képviselt. Ez megnehezítette az áru- és tőkeforgalmat az aranyvalutájú országokkal, s különösen a gazdasági fejlődés szempontjából oly fontos tőkeimportot korlátozta. Így a Monarchia valutája miatt némiképp elszigetelődött a tőkés világgazdaságban, s nem tudott eléggé intenzíven bekapcsolódni a nemzetközi áru- és tőkeforgalomba. A megszorító pénzpolitika mintegy mesterségesen felértékelte a forintot, ez pedig gátolta a kivitelt, ösztönözte az importot. Értethető tehát, hogy a 80-as évek végén a magyar agrárkörök is a valuta-reform mellett foglaltak állást.

Az államháztartás egyensúlyának helyreállítása, a hazai és a nemzetközi hitelviszonyok javulása, a nemzetgazdaság gyorsuló növekedése megteremtették a reform objektív feltételeit. 1892-ben létrejött a törvény az új aranyvaluta, a korona behozataláról. Egy kilogramm finom aranyból 3280 koronát vertek, vagyis egy korona 0,304878 gramm aranyat tartalmazott. Egy osztrák értékű forintot két koronával tettek egyenlővé. 1900. január 1-től a korona volt az egyedüli törvényes fizetőeszköz. A fedezetlen államjegyeket fokozatosan kivonták a forgalomból, az Osztrák–Magyar Bank nemesfémkészletét annyira megnövelték, hogy a bankjegyforgalom 60–70%-ban érccel volt fedezve, a kötelező készfizetések felvételére azonban nem került sor.

A kiegyezés a jegybankról nem intézkedett, csupán azt mondotta ki, hogy a pénzrendszer a „közös érdekű” ügyek közé tartozik. Magyarországnak elvileg jogában állt önálló jegybankot felállítani. A magyar kormány és törvényhozás nem ismerte el az 1862. évi bankakta jogérvényességét, de ideiglenesen tudomásul vette a fennálló viszonyokat. Az osztrák és a magyar pénzügyminiszter 1867. szeptember 12-én Vöslauban megállapodást írt alá, amelyben az utóbbi kötelezte magát, hogy mindaddig, míg a két ország kölcsönös egyezményvel nem rendezi a Monarchia valutáügyét, Magyarországon nem állítanak fel külön jegybankot, s fenntartják

az osztrák nemzeti bank bankjegyeinek kényszerforgalmát, de ugyanakkor azt kívánta, hogy a bank elégítse ki Magyarország hiteligényeit, létesítsen újabb fiókokat, s azokat a kereskedelmi forgalom igényeinek megfelelő dotációval lássa el.

Az osztrák nemzeti bank eleinte igyekezett eleget tenni a magyar kormány kívánságainak: a magyarországi fiókok számát ugyan nem szaporította, de dotációjukat 1867 és 1869 között 9 millió forintról 36 millió-ra emelte. Az 1869. évi válság idején azonban jelentősen megszorította a hiteleket, s ettől kezdve magyar politikai és gazdasági körökben egyre több panasz hangzott el a bank tevékenységével szemben. Az ellenzék önálló jegybank felállítását követelte, de az országgyűlés határozata alapján 1870 tavaszán megtartott bankankéton a megkérdezett szakértők többsége azon a véleményen volt, hogy ez – az adott pénz- és hitelviszonyok között – komoly nehézségekbe ütközik, s azt javasolta, hogy a bank szabadalmát annak lejártáig (1876-ig) ismerjék el, és a kormány kíséreljen meg ideiglenes megállapodásra jutni a bank vezetőivel. A magyar kormány az országgyűlés határozatának megfelelően 1872 folyamán tárgyalásokat folytatott az osztrák nemzeti bank igazgatóságával és az osztrák kormánnyal a bankkérdésnek a magyar érdekeknek megfelelőbb rendezéséről, e tárgyalások azonban nem jártak eredménnyel. Ezért ismételten tervbe vették egy önálló magyar jegybank létesítését, de e tervek megvalósítása sem sikerült, s az 1873-as nagy válság után le is kerültek a napirendről. Végül is hosszas és viharos tárgyalások után 1878-ban sor került a jegybank szervezetének a dualizmus viszonyainak megfelelő átalakítására. Az így létrejött Osztrák–Magyar Bank a következő években jelentősen növelte magyarországi fiókjainak számát és azok dotációját, s a bankügy hosszabb időre nyugvópontra jutott.

3. A SZOLGÁLTATÓ ÁGAZATOK FEJLŐDÉSE

A TŐKÉS HITELSZERVEZET KIALAKULÁSA

A tőkés gazdaság fejlődésében fontos stratégiai szerepet töltenek be a hitelintézetek. Összegyűjtik és a beruházók felé közvetítik a megtakarításokat, ellátják a tőkés vállalatok különféle pénzügyi szolgáltatásait,

növelik a forgalomban levő fizetőeszközök mennyiségét (értékpapírok, váltók, csekkek). Általában nem pusztán passzívan követik a pénzügyi szolgáltatások iránti igény növekedését, hanem új pénzügyi intézmények és technikák meghonosításával aktívan is előmozdítják a tőke felhalmozását és mobilizációját, ösztönzik a megtakarításokat és a beruházásokat, s maguk is közvetlenül részt vesznek különféle tőkés vállalkozások alapításában, sőt nem egy esetben kezdeményezik is azokat. Elmaradott, tőkeszegény országokban a külföldi tőke közvetítésével és a fejlett országok pénzügyi újításainak átültetésével nagymértékben elősegíthetik a tőkeképződést. Ilyen körülmények között érthető, hogy a tőkés gazdaság nagyobb arányú kifejlődésének és a gazdasági növekedés rendszeressé válásának hazánkban is egyik legfontosabb előfeltétele volt a korszerű hitelszervezet kialakulása, amely a kiegyezés után szinte ugrásszerű lendülettel vette kezdetét.

A kiegyezés megkötésekor mindössze 84 hitelintézet működött az országban: 4 bank, 1 földhitelintézet, 57 takarékpénztár és 22 hitelszövetkezet; ezekhez csatlakozott az osztrák nemzeti bank 6 fiókja és a Creditanstalt pesti fiókja. Ez utóbbiakon kívül nagyobb szabású hazai intézet csak az 1841-ben alapított Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, az 1839-ben létesült Pesti Hazai Első Takarékpénztár, valamint az 1862 óta működő Magyar Földhitelintézet volt. Vidéken csak a Pozsonyi Első Takarékpénztár (1842) volt jelentősebb intézmény. Az összes hazai hitelintézet saját tőkéje nem érte el a 7 millió forintot, összes vagyonuk pedig 85 millió forint körül volt.

A kiegyezés körüli években az átmeneti pénzbőség és a felszabaduló vállalkozási kedv nagyon kedvezett a hitelintézetek létrejöttének. 1867-ben 22, 1868-ban 49, 1869-ben 91, 1870-ben 80 új hitelintézet alakult, s évente átlagosan 7 millió forintot fektettek hitelintézetek alapításába. A fővárosban külföldi bankok és tőkéscsoportok alapítottak nálunk valóságos óriásnak számító intézeteket. A bécsi Creditanstalt, az osztrák Rothschildok bankcsoportja alapította – magyar nagybirtokosok és nagytőkések közreműködésével – 1867-ben a Magyar Általános Hitelbankot. Angol tőke, közvetlenül a bécsi Angol–Osztrák Bank alapítása volt 1868-ban az Angol–Magyar Bank, majd az Erlangen Bankház és a Franko–Osztrák Bank hozta létre 1869-ben a Franko–Magyar Bankot. Ugyancsak az Erlangen Bankház alapította – a Franko–Magyar Bank

közreműködésével – 1871-ben és 1872-ben a Magyar Általános Földhitel Rt.-t és az Általános Municipális Hitelintézetet. Az említett 5, külföldi tőkével alapított nagybank 47 millió forint tőkéje az 1872 végén fennállott 557 hazai pénzintézet összes alaptőkéjének 58%-át képviselte. Az 5 bankóriáshoz képest egyelőre szerényebb keretek között kezdte működését 1869-ben a Magyar Leszámloló és Pénzváltóbank (a Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft alapítása), valamint a hazai tőkével létesült Magyar Jelzálog-Hitelbank. A fővárosi nagybankok mindjárt létrejöttük után egy sor kisebb vidéki bankot is alapítottak.

E nagybankok alapításával „régí bankjaink mellett, melyek a szűkebb értelemben vett banküzletekre szorítkozva csak a helyi ipar és kereskedelem hitelszükségletének kielégítésével foglalkoztak, a bankoknak egy új, hazánkban addig ismeretlen faja honosult meg, a crédit mobilier-féle intézetek”.⁴² A korszerű tőkés nagybanknak ez a típusa a saint-simonisták gondolatvilágában gyökerezett, akik a bankárokat tekintették a modern gazdasági élet igazi irányítóinak, valamennyi szektor tevékenységét koordináló vezéreinek. Az új banktípus klasszikus példája a Péreire testvérek által 1852-ben alapított párizsi Crédit Mobilier volt, de még az 1850-es években elterjedt Németországban és Ausztriában is. A részvénytársasági formában szervezett korszerű „forgalmi bank” – elsősorban saját tőkéire és a külföldi nagybankoktól kapott hitelekre támaszkodva – a hagyományos és szorosan vett banktevékenységen kívül a tőkés gazdasági tevékenység valamennyi ágával foglalkozott: értékpapírok adásvételével, tőzsdei üzletekkel, adóslevelek és kötvények kibocsátásával, állami és községi kölcsönök elhelyezésével, hitelintézetek, ipari, kereskedelmi, vasúti vállalkozások alapításával, finanszírozásával, ilyen vállalatok számára hosszú vagy rövid lejáratú hitel közvetítésével, ingatlanok vételével és adásával, sőt áruüzlettel is.

Míg a budapesti nagybankok alapítása a külföldi tőke nagyarányú behatolását jelzi, addig a vidéki takarékpénztárak elszaporodása a belső tőkeképződés meggyorsulására mutat. Takarékpénztáraink jellege és funkciója azonban gyökeresen átalakult, s eltért a külföldi takarékpénztárakétól. Míg ez utóbbiak nem üzleti vállalkozások, hanem állami és községi ellenőrzés alatt álló humanitárius jellegű intézmények, amelyek-

⁴² VARGHA GYULA, A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Bp. 1896. 364.

nek célja az alsóbb néposztályok megtakarításainak ösztönzése, gyűjtése és gyümölcsöztetése, s különféle jótékony és közhasznú célok előmozdítása, addig a mi takarékpénztáraink az 1867 előtt fennállott korlátozásoktól és hatósági ellenőrzéstől szabadulva, nyereszkes közkereseti vagy részvénytársaságokká alakultak át, amelyek a banküzlet valamenynyí ágával foglalkoztak, s minél nagyobb osztalék fizetésére törekedtek. „Nálunk a takarékpénztárak tulajdonképpen letéti bankok, melyekben sokkal kisebb szerepet játszanak az alsóbb néposztályok apró megtakarításai, mint a nagyobb tőkék, nevezetesen a rövid időre felszabadult üzleti forgó tőke. A szövetkezetek tekintélyes része sem felel meg nevének, s a helyett, hogy tagjainak hitelképességét igyekeznék fokozni s megszerezni számukra a szükséges hitelt, csak a nagy nyereségre spekulál, épúgy, mint a részvénytársulati alapon nyugvó hitelintézetek.”⁴³

Az 1869-es hitelválság, majd a porosz-francia háború átmenetileg lelassította a hitelintézetek szaporodását, de 1872–73-ban ismét magasra szökött az alapítási láz: 1872 januárja és 1873 májusa között 203 új bank és takarékpénztár alakult.

A tőkés pénz- és hitelpiac hatalmas arányú kibővülését jelzik az 1866 és 1873 közötti növekedés tényei: 6 és fél esztendő alatt 564 új hitelintézet létesült. A hitelintézetek saját tőkéje 93 millió forinttal, idegen tőkéje pedig több mint 150 millióval növekedett: a hitelintézetek által összegyűjtött és elosztott tőkék összege évente átlagosan 35–40 millióval emelkedett.

Ennek a szédületes iramú fejlődésnek egy csapásra véget vetett az 1873. májusi bécsi, majd pesti tőzsdeválság. 1873-ban 22 bank számolt fel, a következő 6 évben ezt 28 újabb bankbukás követte. Az óriásbankok közül csak a Hitelbank élte túl a válságot, a többit – vidéki alapításaikkal együtt – a nagy veszteségek felszámolásra kényszerítették. A bankok alaptőkéje 1873 és 1879 között 56 millióról 27 millióra csökkent. A súlyos veszteségek fő forrása a forgalmi bankok esetében a tőzsdei spekuláció, az ingatlanspekuláció és a kockázatos, megalapozatlan „gründölások” összeomlása volt. A takarékpénztárak viszonylag jól átvészelték a válságot: fejlődésük ugyan évekre megállt, de mindössze 14 szűnt meg közülük, s tőkeállományuk sem csökkent.

⁴³ Magyarország gazdasági statisztikája. Szerk. LÁNG LAJOS. Bp. 1887. 639.

A válságot 6 évig tartó stagnálás követte, és csak 1880-tól vett ismét új lendületet a hitelrendszer fejlődése. Egy évtized alatt 172 új bank és takarékpénztár, 336 szövetkezet alakult. Az intézetek saját tőkéje 78 millióval, idegen tőkéje pedig közel 350 millió forinttal növekedett, a bankok által kezelt összítőke tehát évente átlagosan 42–43 millióval gyarapodott.

Az új fellendülés szoros összefüggésben volt a nemzetközi tőke- és pénzpiacra az 1880-as években mutatkozó pénzűzőséggel, ami egyrészt az elhelyezést kereső tőkék mennyiségének növekedésében, másrészt a kamatláb csökkenésében és a hitelszerzés feltételeinek javulásában nyilvánult meg. Ismét jelentős összegű francia tőke áramlott a Monarchia gazdaságába, s ehhez a 80-as évek második felében a német tőke is csatlakozott. Bontoux párisi bankár intézete, az Union Générale Bécsben megalapította az Österreichische Länderbankot, Budapesten pedig 1880-ban a Magyar Vasúti Bankot, amelynek helyét 1881-ben a 10 millió forint befizetett tőkével induló Magyar Országos Bank vette át, erős konkurenciaharcot indítva a Rothschild-csoport ellen. A bank azonban 1887-ben megbukott.

Vezető nagybankunk ezekben az években az egész Közép-Európát behálózó Rothschild-csoport tagjaként a Hitelbank, amelyet 1878 óta a Creditanstalt prágai fiókjának éléről Budapestre került Kornfeld Zsigmond irányít. A Hitelbank a magyar állam bankára: lebonyolítja az államkölcsönök kibocsátását, elhelyezését és konvertálását. Az 1880-as években már jelentős ipari érdekeltségei vannak, s maga is több iparvállalatot alapít. Az 1880-as években zárkózott fel mellé a Kereskedelmi Bank, amely Lánchy Leó vezetésével hagyományos stílusú helyi intézetből korszerű nagy forgalmi bankká fejlődött, s különösen a balkáni államokban fejtett ki egyre szélesebb körű üzleti tevékenységet. A Magyar Jelzálog-Hitelbank a községeknek és törvényhatóságoknak nyújtott hosszú lejáratú kölcsönöket vezette be, s ezek fedezésére kibocsátott kötvényeit nagyrészt külföldön helyezte el. A Leszámloló Bank fő üzletága közraktárak alapítása és a gabonakivitel finanszírozása volt.

A gyorsan kiépülő hitelszervezet a gazdaság tőkés szektorának igényeit szolgáltatta ki. A paraszt és a kisiparos magántőkésektől vagy a kisebb vi-

12. táblázat

A budapesti nagybankok fejlődése (1869–1890)

Bankok	Alaptőke (millió forint)			Össztőke (millió forint)	
	1869	1880	1890	1880	1894
Magyar Általános Hitelbank (1867)	6,0	10,0	10,0	32,6	72
Pesti M. Kereskedelmi Bank (1841)	1,5	2,5	8,0	19,4	151
Leszámlító Bank (1869)	0,5	2,0	10,0	5,0	45
M. Jelzálog-Hitelbank (1869)	0,6	0,7	10,3	2,6	160
Pesti Hazai Első Takarékpénztár (1839)	1,0	2,4	4,0	68	169
Magyar Földhitelintézet (1862)				80	149
Összesen	9,6	17,6	42,3	208	746
Valamennyi hitelintézet % -ában	36	23	37	40	45

déki takarékpénztáraktól szerezhetett hitelt. „Egyik olyan drága volt, mint a másik. A tőkések telhetetlensége határt nem ismert, a kis vidéki intézetek jó része pedig versenyzett a magán tőkepenzesekkel az uzsoráskodásban. Az is gyakori eset volt, hogy az ily intézetek hitelét egy kis számú befolyásos csoport merítette ki s busás kamatra adta a föld népének.”⁴⁴ A vidéki takarékpénztárak az 1870-es évek második felében 10–12%-os kamatra adtak hitelt. 1879-ben állami támogatással megalakult a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete, ez azonban nem a parasztok, hanem a középbirtokosok hiteligenyeit elégítette ki jelzálogkölcsoeivel. 1886-ban az OMGE kezdeményezésére és Pest megye anyagi támogatásával megindult az ún. Raiffeisen-típusú községi hitelszövetkezetek szervezése, amelyek célja már valóban a kisemberek hitelproblémáinak megoldása volt. A mozgalom hamarosan áttért más megyékre is, s az 1890-es években már országos méretekben szerveződött. Ugyancsak a

⁴⁴ VARGHA GYULA, i. m. 419.

kisemberek pénzügyi kiszolgálása volt a célja az 1886-ban alapított Postatakarékpénztárnak is, amely elsősorban kis betéteket fogadott el, s azokat értékpapírokba – főleg államkölcsonőkbe – fektetve gyümölcsöztette, s ellátta a kisiparosok és kiskereskedők csekk- és átutalási forgalmának lebonyolítását.

13. táblázat

A hitelszervezet fejlődésének mutatói Magyarországon (1866–1890)

	1866	1873	1880	1890	Index (1866 = 100)
Bankok	4	123	108	172	4300
Takarékpénztárak	58	300	318	457	788
Földhitelintézetek	1	6	6	5	500
Hitelszövetkezetek	22	208	250	591	2686
Hitelintézetek száma összesen	85	637	682	1225	1441
Alaptőke (millió Ft)	3,3	91,7	75,1	121,7	3688
Tartalékalapok (millió Ft)	3,6	8,1	21,2	105	2917
Saját tőke összesen (millió Ft)	6,9	99,8	96,3	226,7	3286
Betétek (millió Ft)	63,0	187,5	313,3	554,8	881
Záloglevél-állomány (millió Ft)	14,3	53,6	84,5	178,5	1248
Váltótárca (millió Ft)	23,0	103,2	157,2	283,5	1233
Jelzálogkölcsonők (millió Ft)	42,4	132,4	187,9	384,7	907
Előlegek (millió Ft)	5,6	23,1	17,6	51,8	925
Értékpapírtárca (millió Ft)	3,1	29,2	84,5	108,1	3487
Tiszta nyereség (millió Ft)			10,8	18,8	

A hitelrendszer a kiegyezés utáni évtizedekben a gazdaság leggyorsabb ütemben fejlődő szektora volt: az intézetek száma 85-ről 1225-re, az általuk összegyűjtött és újra elosztott tőkék összege pedig 85 millióról 1,2 milliárd forintra növekedett 1867 és 1890 között. E gyors növekedést egyrészt a tőkeszegény országban kibontakozó tőkés fejlődés rendkívül nagy hiteligenye, másrészt a külföldi tőke beáramlása és a belső felhalmozás meggyorsulása magyarázza. A korszerű tőkés hitelszervezet ily nagyarányú és gyors kialakulása lehetővé tette, hogy a növekedés útjára lépő gazdaságunk áthidalja a belső tőkeképződés elégtelen voltából származó nehézségeket.

Bármilyen jelentős is volt a külföldi tőke, az osztrák, francia és német nagybankok szerepe modern hiteléletünk, elsősorban a főváros nagy forgalmi bankjainak létrehozásában és fejlesztésében, az 1880-as évekre már a hazai hitelszervezet önállósulása jellemző. Mint a Kereskedelmi Bank történetírója megállapítja: „a bank, mely első korszakában (1881 előtt) az osztrák hiteléletnek járszalagán lógott, második korszakában (1881 és 1892 között) kiszabadul Ausztria gyámkodása alól, harmadik korszakában (1892 után) nemzetközi feladatokra vállalkozik”,⁴⁵ s a többi fővárosi nagybankkal – elsősorban a Hitelbankkal – együtt számottevő tényezőjévé válik a tőkés Európa nemzetközi pénzügyi életének.

A hitelintézetek által kezelt tőke több mint 80%-ban ún. idegen tőke volt, vagyis betétekből, értékpapírok elhelyezéséből, valamint más bankoktól nyert hitelekben származott. A saját tőkén belül egyre növekvő jelentőségre tettek szert a tartalékalapok, amelyek lehetővé tették, hogy az intézetek átvészeljék a pénzpiac válságait, megrendüléseit. A tartalékalapokat a tiszta nyereségből dotálták. A nyereség a bankoknál 1867 és 1873 közt, valamint az 1880-as években meghaladta a befizetett tőke 10%-át, a takarékpénztáraknál pedig 25–30%-ra rúgott, mert ez utóbbiak viszonylag csekély (10%-nyi) saját tőkével dolgoztak.

Az idegen tőkék fő forrása a takarékbetét volt (még 1890-ben is közel 60%), de egyre növekedett az intézetek által kibocsátott értékpapírok (záloglevelek, kötvények) szerepe az idegen tőkék beszerzésében. Míg a betétek révén a hitelintézetek a hazai megtakarításokat vonták magukhoz, addig zálogleveleiket és kötvényeiket túlnyomórészt külföldön helyezték el, s ezzel az államkölsönök mellett a külföldi tőke legfontosabb közvetítőivé váltak. Hitelszervezetünk egészének sajátosan és szinte kizárólagosan tőkés jellegét mutatja az a tény, hogy az 1000 lakosra jutó takarékbetétkönyvek száma nálunk volt a legkisebb, az egy könyvre eső betétösszeg pedig a legnagyobb Európában.

A hitelintézetek fejlődése szoros kapcsolatban állt a kapitalizálódó mezőgazdaság hitelezésével, legfontosabb üzletáguk ennek következtében a jelzálogkölsön volt. A jelzálogkölsönök állománya az aktívák egyharmadát tette ki. A jelzálogkölsönök több mint 70%-át földbirtokra

⁴⁵ HEGEDÜS LÓRÁNT, A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története. II. 1898–1917. Bp. 1917. 122.

– főleg nagy- és középbirtokokra – adták, kisebb részét pedig bérházakra. A jelzálogállományon belül növekedett a hosszú lejáratú, részletekben visszafizethető és felmondhatatlan kölcsönök részaránya. A jelzálogkölcsönök feltételeinek javulása szoros összefüggésben volt a záloglevelek elterjedésével. A takarékpénztárak betétállományukból nyújtottak jelzálogkölcsönöket, így azokat nem köthették le hosszú időre, s fenntartották maguknak a felmondás és az egy összegben való visszafizetés lehetőségét, ez pedig a beruházó földbirtokosok számára kedvezőtlen volt. Az Osztrák–Magyar Bank, a földhitelintézetek, valamint a nagyobb bankok a beérkező kölcsönigényeknek megfelelő összegben fix kamatozású zálogleveleket bocsátottak ki, s azokat rendszerint a külföldi tőkepiacokon helyezték el. A zálogleveleket, a jelzálogkölcsön törlesztésével párhuzamosan sorsolás útján váltották vissza. 1890-ben 13 záloglevél-kibocsátó intézet működött az országban.

A hosszú lejáratú beruházási hitel másik formája az 1880-as években meghonosodott községi és törvényhatósági kölcsön volt, amelyhez a szükséges tőkét a záloglevél-kibocsátó intézetek kötvények elhelyezése révén szerezték be, szintén túlnyomórészt külföldön.

Növekvő tendenciát mutat a hitelintézetek közreműködése a tőkés kereskedelmi és iparvállalatok rövid lejáratú hitellel, forgótőkével való ellátásában, forgalmuk, bővítésük finanszírozásában: ezt jelzi a váltótárca, az előlegek, a folyószámlahitelek, valamint az értékpapírtárca gyors növekedése és növekvő részaránya a hitelintézetek aktívái közt.

A SZÁLLÍTÁS FORRADALMA

Mint ismeretes, modern ipargazdaság nem lehetséges megfelelő infrastruktúra nélkül. Infrastruktúrának nevezzük azoknak a gazdasági feltételeknek az együttesét, amelyek közvetlenül nem vesznek részt a termelési folyamatban, de annak alapját, előfeltételét képezik, közvetve befolyásolják a termelés fejlesztésének lehetőségeit, megszabják annak kereteit, határait. Ide tartozik mindenekelőtt a közlekedési és hírközlési hálózat: az utak, a vasutak, a víziutak, a hidak, a kikötők, a posta, a távíró- és távbeszélőhálózat; az ármentesítő és árvízvédelmi berendezések, a belvizek levezetésére szolgáló csatornák, az öntözőberendezések, valamint a modern urbanizáció elemei: a vízvezeték- és csatornahálózat, a

gázellátás, a közvilágítás, a közúti vasutak stb. A korszerű infrastruktúra felépítése a nagyipar létrejöttének egyik legfontosabb előfeltétele, így érthető, hogy a gazdasági növekedés kezdeti, megalapozó szakaszában nálunk is igen fontos szerepet játszott. A rendelkezésre álló erőforrások, a gazdaságba beruházott összegek nagyobb részét erre a célra fordították, hiszen hazánk ebben a tekintetben különösen elmaradt a fejlett országok mögött. Az infrastruktúra építésében fontos és közvetlen szerepet vállalt az állam, s a külföldi tőke zöme is ide áramlott.

Az infrastruktúra fejlesztésének hazánkban a 19. század második felében két súlyponti területe volt: az egyik a vasútépítés, a másik a vízépités: a folyók szabályozása, az ármentesítés, a belvizek levezetése. Mindkét munka az 1840-es években vette kezdetét, s mintegy másfél milliárd forintnyi tőke és szinte mérhetetlen emberi munka befektetésével fél évszázad alatt gyökeresen átalakította hazánk tájainak külső képét, természet- és gazdaságföldrajzi arculatát.

A 19. század második fele világszerte a közlekedés és szállítás forradalmi átalakulásának időszaka. 1860 és 1890 között több mint félmillió km vasútvonal épült, s évente átlagosan 17 000 km új vonalat adtak át a forgalomnak. Az európai kontinens országainak iparosodása a század derekán a vasútépítésekkel a legszorosabb kölcsönhatásban ment végbe.

Hazánkban elsősorban az agrárkivitel érdekei ösztönözték a vasútépítéseket az 1850-es és 60-as években. A kiegyezéskor üzemben álló 2160 km vasútvonalunk az Alföld gabonatermő területeit kapcsolta össze Béccsel és a trieszti kikötővel, s rajtuk keresztül a világpiaccal. Az ország északi és keleti részeinek még nem volt vasútja. Iparvidékeink közül csak az Osztrák Államvasúttársaság krassó-szörényi nehézipari üzemei rendelkeztek vasúti összeköttetéssel. Vasútvonalaink 97%-a 3 nagy magántársaság tulajdonában volt: a Bécs felé vezető vonalakat az Osztrák Államvasúttársaság, a trieszti vonalat a Délivasút birtokolta, míg a tiszántúli vonalakat a Tiszai Vasút Társaság építette ki. Az első két társaság francia és osztrák tőkések alapítása volt, a harmadikban külföldi tőkescsoportok mellett magyar nagybirtokosok is közreműködtek.

Magyarország az abszolutizmus korából az osztrák vasutak kiegészítő részét képező vasúthálózatot és az állami kamatbiztosítással egybekötött magánvasutak rendszerét örökölte. Az új kormány vasútpolitikai terve – amelyet Mikó Imre közlekedés- és közmunkaügyi miniszter dolgozott ki

A magyarországi vasúthálózat fejlődése.

